

MINISTRY OF EDUCATION

Republic of Ghana

TEACHING SYLLABUS FOR GHANAIAN LANGUAGE (NZEMA)

(SENIOR HIGH SCHOOL 1 - 3)

Enquiries and comments on this syllabus should be addressed to:

The Director
Curriculum Research and Development Division (CRDD)
P.O. Box 2739
Accra, Ghana

Tel: 021-683668
021-683651

September, 2010

ALILALE: NZEMA ANEE NEE MAANDEE KPANUYE (ELECTIVE) SELABOSO SIANE BULU, 2010

MUKENYE: Nwomazukoale Nzenzanlee Fofol Selaboso Neenleanu Eku ne mō bēfēlē ye Nrenlenza nu "The New Educational Reform Syllabus Review Committee" (NERSRC) la, gyinlanle Nwomazukoale Nzenzanlee Fofol Eku, "The New Educational Reform Implementation Committee" (NERIC) ne mō nleanle maanle Gana Nwomazukoale Ngyehyele Fofol ne hōlē zo la edwēkē mō luale CRDD anwo zo vale dole gua la azo a yelē bē neenleanu ne a.

Edwēkē mō NERIC vale dole gua la a le kē, ḥwō kō debiehilelē nee debiezukoale gyinla Selaboso zo. Ehye baboa amaa debiehilelē nee debiezukoale ahola anyia ngyegyelē bebelebee mō eme maanlema la anloa sōbelē. Z̄hae bodane ne kile kē, ḥwō kē yenyia selaboso mō baboa amaa sukoavoma adwenle nu api na babizebiza deemoti bēhyia nwomazukoale adengilelē la.

DEEMOTI MŌC CMC BÈKILE NZEMA ANEE NEE MAANDEE LA

Aneē engyi eke emmaa ngitanwolilē angomekye. Ole sieleka ḥoma ninyēne ngakyile mō le kē maandee, maamela nee maamule, adwenlenyanlē, mbulalē nee suazilē gyimalilē, ayile nee ayileyelē nee mō bokeboka nwo la. Aneē tekō zo teyē fealera nu edwēkē mō anee ekpunli biala dua zo fa tēnla aze na eza ole adenle mō anwo hyia mō yefa zo yeda maandee ali yekile ḥvi awolendoozoazō ko anwo zo kōdwu bieko anwo zo la.

Maandee kile kesi menli bie enee le, kesi ene bēde yee kesi kenle bie bēbaye la.

Zohane ati, Nzema Aneē nee Maandee Ezukoale:

- i.   boa maa sukoavoma adwenle mō bēlē wō bē anee ne anwo la nyia anyunluhole.
- ii.   buke sukoavoma adwenle nu maa bēava sukoanya mō bēnyia ye wō anee nee maandee nu la bēaboa menli fofol wō nwomazukoale nu.
- iii.   boa maa sukoavoma te bē maandee ne abo kpale, nwu bolē mō ḥsonle amaa bēakpogya ye zo na bēabō nwolē bane kpale.
- iv.   baboa amaa sukoavoma alie ngyehyele mō wō ḥbelabōle nu, ezukoa gyinlabelē nu nee maanyelē nu wō bē maanzinli ne mō nee Gana maanle ne anu ado nu.
- v.   bayē ngyinlazo mō bamaa sukoavoma ava ḥbule amaa Gana anee anee gyene nee bē maandee.

BODANE NGAKYILE

Bēhyehye εzukoaledēe εhye amaa yeaboa sukoavoma amaa bēanwu εhye mo:

- i.   kesi bēkelē nee ndenle mō bēdua zo bēte ninyēne bie mō abo wō Nzema anee ne anu la.
- ii.   kē bēbade na bēanwu na bēalie Nzema anee ne nee maandee ne bēado nu.
- iii.   kē bēbava ḥbule bēamaa Nzema anee ne, mgbanyidwēkē nee bē tete maandee ne mō bē mgbanyima vale gyakyile bē la.

- iv. ke bəbaye adwenle εtane biala mōo bəle ke, Abibile debie biala anwo εnde la bəavi bə adwenle nu.
- v. ke bəbanwu ke anloanudwəke le adenle anzεs debieyεlε ngyehyεlε mōo bədua zo bəkakyi sonla subane na omāa ɔdi munli wō menli avinli.
- iv. ke bəbaye nvedenvedenu wō Nzema maamulε nee maandεs ne anu amaa bəayε nzenzanlεs ke mōo ɔfəta la wō nuhua ne mōo εnle kpale la anu.

SELABOZO NE NGYEHYΕLΕS

Bεgu Selaboso ne mōo bəfa bεye gyima wō εvolε ko biala anu la anu ngyεnu nna.

Bεme εne:

NGYΕNU 1: Fənəlogyi

NGYΕNU 2: Egengalε nee Edwεbodele

NGYΕNU 3: Ehεlεlε

NGYΕNU 4: Edwεke (Litilikya), Maandεs nee Maamulε

Ngyεnu εhye mo kile sukoanyia nee adwenle ngakyile mōo əwə ke sukoavoma nyia wō Nzema anee ne nee maandεs ne anwo la.

NGYΕNU 1: IYGYCNCI

Ngyεnu εhye kile ngyehyεlεs bie mōo finde Nzema anee ne εhanlε nu nee nyεlεs bie mōo kō zo wō εdendεlε nu la.

NGYΕNU 2: EGENGALΕ NEE EDWΕBODELE

Zεhae egengalε ye fale mōo anu pi (intensive reading), əbuke adwenle nu na bəfa bəsə adwenle bεnea nee mōo sukoavoma lε nwoε adenle kenga mbuluku ngakyile dōonwo fa dielie bε nye (extensive reading) nee ndelebεbo nwo. Bodane mōo ngyεnu εhye gyi zo la a le ke, omāa sukoavoma nyia anyunluhəlε wō egengadee mōo bεnyia ye dεba la anu. Mōo əwə ke yεnwu ye la a le ke, εzukoaledεs mōo sukoavoma ne mo nyia fi egengalε nee edwεbohilelε nu la boa maa bəkola kile edwεke bo maa ndelebεbo ba nu.

NGYΕNU 3: EHΕLΕLΕ

Ngyεnu εhye kile Aneεmεla yεs Nwobiehεlεlε.

NGYΕNU 4: EDWΕKE (LITILIKYA) MAANDΕS NEE MAAMULE

Ngyεnu εhye lε tidwεke mōo fale anloanudwεke, ngeleheledwεke maandεs nee maamulε nwo yεs adwuleso ninyεne mōo εlesisi mōo anwo hyia la anwo. Bεda Nzema mbuluku mōo sukoavoma ne mo bεagenga la ali bεkile bε. Akee bεkile bε ndenle mōo bəfa zo bεfedevede zεhae mbuluku ne mo anu la.

EHILEDENLE

Nzuzulee dōonwo mōo bamaa εzukoaledεs ne dōonwo agyinla sukoavoma ne anwo zo la da ali wō Debiehilelε nee Debiezukoalε Gyimalile eleka ne mōo wō selaboso εhye anu la azo. Mgbodabulε εhonlone eleka ne kile kεsi sukoavoma ne bεava adwenle fofolε mōo bεbanyia la atoto bεdabe bε εbelabole nwo la. Kilehilevolεma lε adenle fa εhiledenle biala mōo

bamaa sukoavoma ne ava b e nwo awulowula  zukoaled es ne anu meke biala.  hye maa  zukoaled es ne gyinla sukoavoma ne anwo zo na  wula b e anwoseseb   maa b kile b e adwenle w  debiezukoale ne anu kp l .

 zukoaled es m o  w  Selab so ne anu la Ngyehy les:

Bodane Ngakyile

Ngy nu ko biala m oleb bo l  bodane ngakyile d  nwo. Bodane ngakyile ne m  ka adwenlenyianl , sukoanyia nee nvas e m o   wo ke sukoavoma ne nyia na b da b e ali w   zukoaled es ne awiele  la. Kenga bodane ngakyile ne bo  kp l  kol a na w  abo   bo ke  kile ngy nu ne. Saa  wie  zukoaled es ne m o  w  ngy nu ne anu la amuala kile a, sia   nzi na kenga bodane ngakyile ne m  bieko nw  ke amgba w li gyima ne ke m o   zukoaled es ne kile la.

Ngy nu nee  zukoaled es ne m o 

B l ua Ngy nu nee  zukoaled es adenle zo a b ey  Selab so ne a.  vol  ko biala gyimalil  ne, b ehyehy  nu Ngy nu Ngy nu. Ngy nu biala l  adwenle ko m o  f le  zukoaled es ne anwo a. Ngy nu ko biala noko w  nu  zukoaled es ngakyile ngakyile.  zukoaled es ko biala kile adwenlenyianl  nee sukoanyia m o  nee   g  nwo s  atip ne w  debiezukoale ngyehy les ne anu la.

Selab so ngyehy les es ne gua ye  honlone nnu:

 zukoaled es, Bodane kp ky e , Nuniny ne, Debiehile  nee Debiezukoale Gyimalil  (D/DG) y   Mgbondabul . Kesi b hilehile  zukoaled es m o  w   honlone ko biala anu la a le  hye m o :

 honlone 1 –  zukoaled es:  zukoaled es m o  w   honlone 1 anu la kile Tidw ke titili m o  w  ngy nu ne anu la. Y l  anyelazo ke  balua ngyehy les adenle ne m o  kile kesi  wo ke  kile tidw ke m o  w   zukoaled es ne anu la azo ke m o   f ta la. Emom , saa  zukoaled es ne b ie w   k e m o  saa  b  etela  k kile fofole kol a na w  azia w  arahile a  bay  nvas e yeamaa sukoavoma ne a,  kola  ye ye zo.

 honlone 2 – Bodane kp ky e :  honlone  hye da bodane kp ky e  m o  w   zukoaled es ko biala anu la ali. Bodane kp ky e  ne kile adwenlenyianl , sukoanyia anz   niny ne kp le m o   wo ke sukoavo ne da b e ali kile w  debiehile  nee debiezukoale ne anzi la.

Bodane kp ky e  ne m o fa n  ma m o  le ke 1.3.5 anz   2.2.1 a b o b e bo a. Y fel  n  ma  hye m o “Selab so Moaleleka N  ma” m o  ye Nrenlenza nu a le “Syllabus Reference Number” la. N  ma ne m o  li moa la kile ngy nu; m o  t o zo nw io la kile  zukoaled es y   nuhua ne m o  t o zo nsa la g i  k e m a  bodane kp ky e  ke m o  b ehyehy  b evi anwuma badwu aze la. Ndonwo; 1.3.5 kile ke: Ngy nu 1,  zukoaled es 3 (w  Ngy nu 1) y   Bodane kp ky e  5. Eza noko  k ola  k ile Bodane kp ky e 

5 m o  w   zukoaled es 3 m o  w  Ngy nu 1 anu la. Z  hane al  noko y   Selab so Moaleleka N  ma 2.2.1 s ik le kile Bodane kp ky e  1 m o  w   zukoaled es 2 m o  w  Ngy nu 2 anu la a. Selab so Moaleleka N  ma boa kp le w  ahilehilevol  nee nw oma adekilevol ema ngitanw oli  nu. Eza  boa nd  nde w  meke m o   k ponde bodane b ie w  abiza nw ole kp uya w  s  nea nu la. M a  y  va ye ke,  zukoaled es 2 m o  w  Ngy nu 2 anu la, l  Bodane kp ky e  nnu le ke: 2.2.1 – 2.2.5. Kilehilevol  ne bahulo ke  bay y nla bodane 2.2.3 y   2.2.4 azo yeay  s  nea, na yeagy ki bodane nsa ne m o   ha la. S  ba ye z  hane a  bay ye bodane ngakyile d  nwo yeavi  zukoaled es ne nee ngy nu ne m o anu, na  hye baboa am a  yeanyia s  nea m o  di mun   w  debie m o  yehile sukoavoma ne m o  la anu.

Eza  k ola  nw   b ev  sukoavo ne b ezie b e nye zo w  bodane kp ky e  ne  h  le  nu.  k ola  ye “deb ie m o  sukoavo ne bahola ay  w  debiehile  nee debiezukoale w   zukoaled es ne awiele  la”.  hye ati bodane kp ky e  biala b o o bo ze: “Sukoavo ne bahola...”  hye abo kile ke  wo ke  nyia

ngyegyelə biala mōc si sukoavo ne nwomazukoalə aze la anwo səbelə. Ehye eza kile kə, ɔwə ke əbə mōdenle əboa sukoavoma ne ngoko ngoko amaa bə nuhua dōonwo ne ala ahola anwu bodane ne mō mōc wō əzukoalədəe ne mō mōc wō selabəso ne anu la.

Ehonlone 3 – Nuninyenə: Nuninyenə mōc wō əhonlone 3 ne mōc wō selabəso ne anu la lə edwəkə anzəe ndenle dōonwo mōc kilehilevolə ne bava zo ahile debie wō zəhane əzukoalədəe ne anu a. Ədwu mekə ne bie a, nuninyenə ne mōc kilehilevolə ne kola fa di gyima la zonle. Saa ədwu mekə ne bie noko a, ɔwə ke əbə mōdenle na ɔfa edwəkə ne bie əboka nuninyenə ne mō anwo. Ehye gyi tidwəkə ne nee əleka mōc əzukoalədəe ne əlekə zo la azo.

Ehonlone 4 – Debiehilelə Nee Debiezukoalə Gyimalilə (D/DG)

Debiehilelə nee Debiezukoalə Gyimalilə mōc bamaa sukoavoma ne ava bə nwo awula əzukoalədəe ne anu la wō əhonlone əhye anu. Bə mōdenle ke ənremaa sukoavoma ne ənrehwi dee ne “baaba” anzəe ke ənreva bə nloa ənreha ala mōc bende o bo la. Na emomu, sukoavoma ne bəava bə nwo awulowula debiehilelə nee debiezukoalə ne anu. Maa bəva bə adwenle nee nganeedələ mōc bələ la bəli gyima mōc nvasoe wō zo la. Elə adenle əkakyi kəsi bəkyehyə debiehilelə nee debiezukoalə ne na əye ye fofolə anzəe əfa bie əboka nwo mōc baboa sukoavoma ne wō bə debiezukoalə nu la.

Kəmə ye li moa yənwu ye la, bodane titili mōc wō debiehilelə nee debiezukoalə nu la a le ke sukoavoma bəahola ava bə adwenle mōc bənyia la ali gyima wō bə əbəlabəle nu; sua nu o anzəe sukulu o. Wō Nzema anee ne nee maandəe əzukoalə nu, əhyianlədəe ne gyi kəsi sukoavoma bəahola ava anee ne ali ngitanwo yee adwenle mōc bəbanya bəavi Nzema mandəe ne anwo la azo. Əzukoalədəe ne mō bie wō əkə mōc əkola əsia əhyehyə bodane kəkyee ne mō biekə mōc bamaa əzukoalədəe ne ali munli a.

Ehonlone 5 – Mgbondabule: Nzuzulee anzəe adwenlehilelə nee gyima mōc bəfa bəbu əzukoalədəe ko biala anwo mgbonda la wō əhonlone əhye anu. Mgbondabule gyimayelə wō nuhua ngakyile dōonwo. Bie mō a le bə-nloa-nu kpyabizalə, səneə əkyi, sukulu sua ne anu gyima, nwobiehanlə, edwəkəmiza mōc bədo bə rəle aze bəziezie la, sua nu gyima, gyima mōc sukoavoma fa mekə tenderle yee nee mōc bokeboka nwo la.

Bə mōdenle na bizebiza sukoavoma ne kpyua na eza maa bə gyima mōc anu yəse la. Ehye baboa bə amaa bəanyia sukoanyia mōc di munli wō Nzema anee ne nee Maandəe nwo wō mekə mōc bənyia ndetelə wō əzukoalədəe əhye anu la.

Gyima mōc wō mgbondabule nzuzulee ne anwo la anzo, yeməti elə adenle əkyehyə gyima ne bie əboka nwo amaa wəahola wəanwu ke sukoavoma ne əde adwenlenyianle nee sukoanyia ne mōc bəla bə ali wō bodane kəkyee wō əzukoalədəe ko biala anu la abo kpale. Kakye na nwu ye ke ənrehola ənreva selabəso ne ənrezie əzukoalədəe ngyehyelə ne agyakə anu. Yeməti ɔwə ke dahuu əye gyima ne nee əzukoalədəe ne anwo ngyehyelə ne wəava wəahile əzukoalədəe ne mō mōc wō selabəso əhye anu la.

Mō li awieles bəkə la, kakye ke ənrehola ənreva selabəso ne ənrelə əzukoalədəe ngeləlera ne agyakə anu yeməti əhyia ke dahuu əkəyə əzukoalədəe ngeləlera mōc əbava wəahile əzukoalədəe ko biala mōc wō selabəso ne anu la.

ADWENLE NGAKYILE ƏNYIANLƏ NGILENU

Adwenle mōc wō Adwenle Ngakyile Ənyianlə nu yəle debie titili wō selabəso ne mōc bəhyehyəle wō evolə 1998 nee o nzi la anu. Adwenle Ənyianlə le “adwenle nu nvoninli” əhyelə mōc yəfa yəkile debiezukoalə subane bie la. Adwenlenyianlə mōc təla ko nee o nzi maa ye Adwenle Ngakyile Ənyianlə dōonwo. Saa yəkələ bodane kəkyee a, ɔwə ke yəfa yəkəpəkə le ke əhye: Sukoavo ne bahola “ahile nu” anzəe “aha”. Saa sukoavo ne kola kile debie nu wō əzukoalədəe ne anzi a, ənnee əkile ke ənyia “Adwenle”. Saa əkola, əkilehile debie nu, əpə edwəkə anzəe adawu bie sinli na əmaa ndonwo dōonwo nee mōc bokeboka nwo la a, ənnee əkile ke yede əzukoalədəe ne mōc bəhile ye la abo kpale.

Zəhane ala noko yee saa sukoavo ne kola siezie debie, ye ngyehyeləs, nyia ngyegyeləs bie mə anwo səbeləs, nee məəsha la a, ənənə əkile ke əkola "Əfa" adwenle məə yenyia la ədi gyima wə adenle fofole bie azo a. Bodane kpəkyee ko biala məə wə selaboso əhye anu la le "yəkəpəkə məə di gyima" məə kola kile subane məə sukoavo ne bahola ala ye ali wə əzukoalədəs ne anzi la a. "Adwenlenyianləs", "Gyimaliləs" nee məəsha la a əwə ke yəfa yəsie ye nye zo wə debiehileləs nee debiezukoaləs nu wə sukulu ne mə anu a.

Debie ko məə yənwü ye na əye nyane məə təkə zo wə sukulu ne mə anu la a le kə, kilehilevolema ənə nee ənə ala kile ninyəne məə emmaa sukoavoma əndwenle əngə moa na bəbu bə nye bəgəua nuhua ne məə bamaa bəadwenle bəahə moa la azo. Debiehilelə mekə dəənwo ne ala gyi adwenlenyianləs angomekye zo təla məə maa sukoavoma da subane ngakyile le kə fayə əgyimaliləs), nvedenvedenu nee məəsha la ali la.

Mekə dodo məə əhye mə kə zo wə sukulu ne mə anu la kile ke sukoavoma ne mə bahola ali kunimi wə edwəkəmiza məə sukoavoma bəbə ninyəne bie mə aluma ala la anu. Na bənrebo mədenle wə nuhua ne məə hyia ndwenlenwo anzəs adwenle məə anu pi la anu. Saa əba ye zəhane a ənənə emmaa sukoavoma ne mə əngəla ənva Nzema aneə ne əngələ nwomazukoaləs nwo ninyəne wə Nzema aneə ne anu.

Amaa nzenzanləs ara wə nwomazukoaləs nu wə sukulu ne mə anu la, əwə ke yesi sukoavoma adua əsesəbə amaa bahola bəava adwenle məə bəkənyia ye la bəayə nvedenvedenu məə anu pi, bəahyehə ninyəne ngakyile, bəayə nuzuləs nee adwenle fofoləs məə bəbahola bəava bəazə ngyegyeləs ngakyile ne mə anloa la. Zəhane ala noko yee bəbahola bəava bə adwenlenyianləs ne bəali gyima ngakyile dəənwo məə le kə, ədendələs, əhələləs, edwəkədwendələs nee nwəhoa əhələləs yee ninyəne məə anwo hyia wə Nzema aneə ne anu la a. Kenga bodane ko biala kpələs na nwu adwenlenyianləs ngakyile hole ko mə əwə ke əkile la. Adwenlenyianləs ngakyile ne mə məə yəfələs ye Nrenlenza nu "Profile Dimensions" la. "Profile Dimensions" kile subane ne məə yəfa yədi gyima wə debiehileləs, debiezukoaləs yee səneayələs nu la. Wə Nzema aneə nee maandəs əhələləs, əzukoaləs nee səneayələs nu, adwenlenyianləs ngakyile nwio nee sukoanyia ngakyile nna a wə əkə a.

Adwenlenyianləs ne mə əne:

Adwenlenyianləs nee Ndelebəbo:	Əya ko ngyənu abulansa	(30%)
Adwenlenyianləs Gyimaliləs:	Əya ko ngyənu abulasuu	(70%)

Sukoanyia nna ne mə əne:

Ədieləs nee Edwəbodeləs:	Əya ko ngyənu bulu	(10%)
Əgengələs nee Edwəbodeləs:	Əya ko ngyənu abulanwiş	(20%)
Ədendələs (Bə-nloa-nu edwəkəhanləs):	Əya ko ngyənu abulasa	(30%)
Əhələləs:	Əya ko ngyənu abulanla	(40%)

Yəkola yəfa Adwenlenyianləs ngakyile yee sukoanyia ne mə yəbə nu yənyia əhye mə:

- Ədielə - Adwenlenyianləs nee Ndelebəbo
- Əgengələ - Adwenlenyianləs nee Ndelebəbo
- Ədendələ - Adwenlenyianləs Gyimaliləs
- Əhələlə - Adwenlenyianləs Gyimaliləs

Aneə nee maandəs nwo debiezukoaləs kile ke əbanya subane titili nwio. Bəmə a le "Adwenlenyianləs nee Ndelebəbo" yee "Adwenlenyianləs Gyimaliləs" məə le ke yesi yəava adwenlenyianləs yeaye gyima la. Yəkola yədua "Ədielə" nee "Əgengələ" zo yəkile "Adwenlenyianləs nee Ndelebəbo". Zəhane ala noko yee yəkola yədua "Ədendələ" nee "Əhələlə" zo yəkile "Adwenlenyianləs Gyimaliləs" a. "Ədielə" nee "Əgengələ" le "Diefi sukoanyia" (Receptive Skills)

yee "Σhanle" nee "Σhelele" le "Deeyele Sukoanyia" (Productive Skills). Wø Nzema anee nee maandeez szukoale nu, sukoavo ne mœ bæwo ye bædo Nzema anee ne anu la engyia "Σdiel" subane kpale biala bæbo sukoavoma mœ wo SHS la. Yædie yedi ke yenyia subane Σhye wo JHS eke ne dæba, Σhye ati, Σdiel sukoanyia ne hyia debiehilel meke ne Σya ko ngyenu bulu (10%) ala. Olua Σhye ati, sukoanyia mœ le ke "Σdendel", "Σgengale" nee "Σhelele" a bæzi bæ adua Σesebæ Σesebæ wo selaboso Σyeka anu a.

Ane nee Maandee ko biala le Σekelendee dœonwo mœ sonla baka ne fa ka edwæke a. Eza noko œle Σenele ne anwumahole ne mœ kola fa ndelebæbo ba wo Σedendel ne la. Σhye mœ a yefel bæ Nrenlenza nu "Kinesics" yee "Paralang" wø anee ne anu a. Σhye mœ a le sukoanyia ngyiky i ngyiky mœ œwo ke bækile wo "Σdiel nee Edwæbodel" ngyehyel ne anu wo molebæbo mbia ne mœ anu la. Adwenlenyianle ngakyile yee sukoanyia ko biala le mra ngyenu Σya ko. œwo ke bæda ali wø debiehilel, debiezukoale yee sœneayele nu. Mra anzæs nzuzudee mœ wo fema zo mœ Σenwu bæ wo Adwenlenyianle Ngakyile nee sukoanyia wo εkponle ne mœ wo aze eke la anu la, kile ngyianledees mœ œwo ke kilehilevole ne fa maa sukoavoma wo debiehilel, debiezukoale nee sœneayele nu la. Evalæ mœ yefa Adwenlenyianle ngakyile nee sukoanyia nna ne mœ yæabo nu wo ye debiehilel nee debiezukoale nu la baboa amaa Nzema Ane nee Maandee Σhilele nee Σzukoale ahø zo kænlema bie wo ye sukulu ne mœ anu.

Nvoninli ne mœ wo aze eke la kile ngamœnulile mœ wo Adwenlenyianle Ngakyile nee Sucoanyia ne mœ avinli la.

Adwenlenyianle Ngakyile	Diefi Sukoanyia		Yækile Sukoanyia		Dodo
	Σdiel	Σgengale	Σhelele	Σdendel	
Adwenlenyianle nee Ndelebæbo	10	20	-	-	30
Adwenlenyianle Gyimalile	-	-	40	30	70
Anloaboale (Boa-ɔ nloa)	10	30	30	30	10

"Adwenlenyianle nee Ndelebæbo" le mra Σya ko ngyenu abulasa (30%) yee "Adwenlenyianle Gyimalile" le mra Σya ko ngyenu abulasuu (70%) ke mœ Σenwu ye wo εhonlone ne mœ li awielee wo nvoninli ne azo la anu la. "Yækile" anzæs "Deeyele" sukoanyia le mra Σya ko ngyenu abulasuu (70%) ye "Diefi" sukoanyia le mra Σya ko ngyenu abulasa (30%). Edwækemgbokæ ne mœ anwo ngilenu wo Adwenlenyianle ngakyile ne mœ anu la εne.

Adwenlenyianle nee Ndelebæbo (AN)

Adwenlenyianle: Mœ kola boa ye maa yækakye, yæsuzu nwo, yækilehile nu, yæbobo aluma, yæfa yætoto nwo, yækæ yæmaa debie ba nu, nøhale edwæke nee mœ yækylæ ye nvoninli wo ye adwenle nu la a yefelæ ye adwenlenyianle a. Ye sikalæ a le ke, adwenlenyianle a le ke εbahola woabo mœdenle na wøhakye debie mœ wøazukoa ye dæba la. Σhye a le mœ œnye se fee wo debiezukoale nu a.

Ndelebæbo: Mœ boa maa yækola yækilehile debie nu, yæpæ ye sinli, yækile edwæke bo, yækælæ ye fofolæ wo adenle bie azo, yæmaa ndonwo, yæfa ye nye yæbu anzæs yækola yækæ mœ bazi wo adenle bie azo anzæs edwæke bie anzi la a le Ndelebæbo a. Meke dœonwo ne ala saa yækile Ndelebæbo anu a, εnæ œkile ke wønyia bæ nloa-anu-edwæke, nvoninli anzæs Σekelenee bie anu ndelebæbo.

Adwenlenyianle Gyimalile (AG)

Əhye a le kesi yefa adwenlenyianlə məə yenyia ye la yədi gyima la; yekola yefa adwenlenyianlə məə yenyia la yədi gyima ke məə bəhele wə selabəso ye anu; yəfa yəda gyinlabelə bie məə yədwu la ali. Zəhae gyinlabelə ne məə yədwu nee kesi yefa adwenlenyianlə ne yəye gyima, yəfa yetoto nwo, yəfedevede nu, yəbukebuke nu la yəsə yəzusu a. Yəbahola yeadwenle əhye mə anwo na yəava bə ngoko ngoko yəahilehile nu noko akeə əwə ke yəkyə mekə ne pərəpərəpə yəmaa nuhua biala.

Adwenlenyianlə Gyimalilə ne a le sinlipələ maa adwenlenyianlə ngakyile nna ne məə wə debie zukoalə nu la.

Bəmaa yənlea adwenlenyianlə ngakyile nna ne mə ngilehile nu ne mə:

Fayə: Ke yəfa məla, əhiledenle, nyələs nee məə bokeboka nwo yəaye ninyəne fofolə. Eza əkile ke yəbəzi yəaye debie, yəanyia səbəle wə ngyegyelə bie anwo, yəaye ngyehyelə bie, yəala debie ali, yəanleənlea debie nee məə əha la.

Nvedenvedenu: Ke əbahola wəabubu debie nu wəagua ye afoa afoa, wəanlea ngakyile məə dedə ninyəne bie mə anu wəala debie ali, wəava ninyəne nwiç wəatoto nwo, wəanleənlea məə ədi munli wə debie nu, məə əfa adwenle wəazuzu, məə əfa ə nyə wəabubu nee məə əha la.

Kəhabənu (Mbənu): Ke əfa debie ebule ebule wəabəbə nu wəamaa yəaye debie fofolə. Əkile kesi əbahola wəaha ninyəne bie wəabəbə nu, wəaha wəabəbəba ə nloa, wəalua nwanwane adenle bie azo wəaye debie, wəazuzu, wəahakyihakyi, wəahyehyə, wəaziezie, wəaye debie fofolə nee məə bokeboka nwo la.

Əzuzulə/Mgbondabulə: Əbahola wəazuzu, wəahanvo, wəava ninyəne bie wəatoto nwo na wəabua nwolə ndəne, wəanlea ngakyile məə wə ninyəne bie mə anu la, wəaha debie nwo edwəkə, wəahile deəməti deə ne bie le zəhane la, əbavoa debie zo anzəə əbəzi adua, əbalı nwolə adwelie, əbalie wəado nu, əbahile wə adwenle, wəaye nzuzuləs nee məə bokeboka nwo la.

Saa ənea məə yəheha la boə a, əbanwu ke mgbondabulə a le adwenlenyianlə məə anu pi anzəə di munli na əhyia ndwenlenwo kpale a. Əhye ati sukoavoma nee menli dəənwo ne ala engola əmbə mədenle wə səneə məə hyia ədwenlenlə məə anu pi la anwo. Ke məə yəli moa yəha la, bə mədenle ke ə nee wə sukoavoma ne mə bəabə ə bo ndəndə kəmə əwələ ayile bəte ye ndə la, wəava səneə ngakyile məə bamaa bəadwenle bəahə moa la anu, wə mekə məə bələsukoa Nzema anee ne la.

EVOLE NGYENU NSA SƏNEA

Evolə ngyenu nsa awieles biala, bəye səneə. Əwə ke zəhae səneə ne yə nyeye nu məə fale debie məə kilehilevole ne əhile wə evolə ne ngyenu nsa ne amuala anu la. Yəfələ əhye Nrenlenza nu "Summative Assessment System".

Evolə ne awieles səneə ne, əwə ke fale debie məə bəzukoa ye wə evolə ne amuala anu la anwo. Əwə ke yəpe adenle fofolə bie azo yəkyə mra ne yəmaa ninyəne məə yəhile wə evolə gyenə nsa ne anu ke məə əftə la. Kilehilevole ne bahola ahyehyə nu ke əhye la. Debie məə bəsukoa wə evolə ngyenu nsa məə li moa bava 20%, məə to zo nwiç noko la bava 20%, na məə to zo nsa ne la ava mra 60%.

Ekponle ne məə wə aze əke la kile evolə ngyenu nsa awieles səneə titili ne ngyehyeləs. Ngyehyeləs ne le səneə kəlata ko məə bəgəua ye ngyenu nwiç a. Bəmə əne: Ngyenu "A" yəsə Ngyenu "B". Zəhae səneə ne a bəfa bəboka Sukulu Sua nu Gyimalilə ne anwo na bəfa bəneə sukoavoma ne mədenlebələ a.

Evolə ngyenə nsa awieles sənea ne ngyehyeləs bayə sənea məc hyia nyeləbenloa ko pə ala bie yəs edwəkəmiza məc fale əgengalə nee edwəbodelə yəs nwobiehanlə nwo.

Sənea əhye bagyinla "Adwenlenyianlə nee Ndelebəbo" yəs "Adwenlenyianlə Gyimalilə" zo.

SHS 1 Kpuya abulasa wə miniti abulanla nee nnu anu.

SHS 2 Kpuya abulanla wə miniti abulasia anu.

SHS 3 Kpuya abulanla wə miniti abulasia anu.

Əwo ke kilehilevole ne gyinla sukoavoma mədenlebələ ne azo amaa yeahola yeanwu edwəkəmiza dodo məc əbava yeamaa bə la. Məc wə əke la le ndonwo ala. Məla ənkyekye wə ke eva eli gyima.

Sənea ngyehyeləs ne məc wə əke la kile kəsi kilehilevole ne bahyehyə ye evolə ngyenə nsa sənea ngəlata ne mə la.

Sənea Ngyehyeləs Məc Kile Səneayələ Ngəlata, Adwenlenyianlə Ngakyile Ne Mə, Mra Məc Wə Nwo La

Adwenlenyianlə Ngakyile	KƏLATA 1	KƏLATA 2	Mra ne Anloaboalə/Do do	Adwenlenyianlə Mra (Əya ko ngyenə Eya ko)
Adwenlenyianlə nee Ndelebəbo	<u>Ngyenə A:</u> Edwəkəmiza Məc Hyia Nyeləbenloa Ko Pə La (Kpuya 40) (Objective Questions) wə: 1. Anloanudwəkə/ Litilikya 2. Maamela nee Maamulə 3. Aneəməla <u>Ngyenə B:</u> Edwəkəmiza Məc Sukoavoma Yə Məc Bə Nye Die Nwo La (Structured Questions) wə: Aneəməla (Edwəkəmiza 5) <u>Ngyenə D:</u> Fənəlogiyi <u>Ngyenə E:</u> Edwəkəbohilelə		100	60%
Adwenlenyianlə Gyimalilə		<u>Ngyenə A:</u> Nwobie (mra 50) <u>Ngyenə B:</u> Edwəbodelə (mra 20) <u>Ngyenə D:</u> Əhələlə nu nvedenvede (mra 30) 1. Adawu (Əhyə/Əmianlə) 2. Nwəhoa anzəə Edwəkədwəndolə	100	40%
Mra ne Anloaboalə/Dodo	100	100	200	

Adwenlenyianlə Ngakyile	KELATA 1	KELATA 2	Mra ne Anloaboale/Do do	Adwenlenyianlə Mra (Eya ko nguyen Eya ko)
Adwenlenyianlə mra mō wō Sōnea ngelata ne mō anu-εya ko gyenū	60	40	100	100

Sōnea Ngyehyeles Ne Mō Anu Ngilenu A Le εhye Mō:

Kelata 1: Kelata 1 ne begua ye nguyen nna mōo le edwékémiza wō εhye mō anwo la.

Ngyenū A: (Mra 40) Edwékémiza mōo wō εke la le abulanla mōo hyia nyebenloa ko pē ala. Kelata ne bagyinla εzukoaledes εhye mō azo:

- Anloanudwéké/ Litilikya
- Maamela nee Maamule
- Aneemela

Ωwo ke edwékémiza abulanla (40) ne fa miniti abulanlu (50).

Ngyenū B: (Mra 15): Ngyenū εhye le edwékémiza nnu, ko biala le mra nsa mōo saa εfa omuala εbō nu a εnyia mra bulu nee nnu a.

Ngyenū D: (Mra 25): Ngyenū εhye fale Fōnologyi nwo yee ole mra abulanwio nee nnu (25). Edwékémiza ne le nwio na sukoavoma ne mō aye ko pē anloa.

Ngyenū E: (Mra 20): Ngyenū εhye fale edwébohilelE nwo. Ye mra le abulanwio.

Mra dodo mōo wō kelata 1 anu la le εya ko (100) na bεazonyi zo bεara εya ko nguyen abulasia (60%).

Kelata 2: Kelata nwio ne bamaa sukoavoma bava adwenle mōo bεnyia la ali gyima. Ngyenū ne mō mōo wō kelata εhye anu la sōnea ngyehyeles εne.

Ngyenū A: Ngyenū εyeka le nwobiehanlE kelata, bε-nloa edwéké εheles yee edwéké mōo bεkεlε bεkō Adwelie Ngelata ne mō anu la. Sukoavoma bεaye edwékémiza ko pē anloa wō εke. Ole mra abulanlu (50).

Ngyenū B: (Egengale nee Edwékébodelε): Ngyenū εhye le adawu mōo εwō ke sukoavoma kenga na bεyeye edwékémiza mōo wō nwo la anloa a. Ole mra abulanwio (20).

Ngyenū D: Edwéké (Litilikya): Ngyenū εhye le edwékémiza mōo fale litilikya nwo. Edwékémiza ne bagyinla mbuluku mōo sukoavoma ne mō εzukoa la azo. Ole mra abulasa (30).

Mra dodo mōo wō kelata 2 ne anu la le εya ko (100) na bεazonyi zo bεara εya ko nguyen abulanla (40%).

Ωwo ke kilehilevolε ne tu ye S. H. S. 3 sukoavoma ne fole na okilehile bε kesi bεhyehye WASSCE Sōnea ne nee kesi bεbaziezie bε nwo bεahendε sōnea ne la. Eza nwu ye kε, saa edi zεhae sōnea ngyehyeles mōo wō anwuma εke azo kpale a, wō sukoavoma ne mō dahuu baho adɔ zo wō WASSCE Sōnea biala anu.

DAHUU SUKULU SUA NU GYIMALILE NWO ADENGILELE

Ovi Siane εhōnlə, 2008 ne bεbahakyi ngyehyeles dεba ne mōo bεfεlε ye Dahuu Sōnea (Continuous Assessment) ne. Fofolε mōo bεbamaa bεava bεanlea sukoavoma mōdenlebōlε wō εzukoaledes nu kolaa na bεahelε sōnea ne mōo li awielelε la a bεdo ye duma Nrenlenza nu "School Based Continous Assessment". Ye sikalε a le "SBA". Saa yεfa zεhae SBA ngyehyeles ne yεye gyima kεmō cfeta la a, obamaa debiezukoale nee ye εhilelε anyia anyunluhōlε.

Zεhae SBA ngyehyeles fofolε ne baboa yε sukulu ne mō (SHS) amaa bεanyia bodane εhye mō:

- Obamaa adenle mōo bēfa zo bēsō sukoavoma mōdenlebōlē wō sukulu ne mō amuala anu wō maanle ye anu la aye debie ko.
- Obamaa gyima ngakyile bebelebee mōo yēfa yemaa sukoavoma wō bē ezukoaledēe ne mō anu la azo ade.
- Obamaa kilehilevolēma anwu adenle mōo bēbava zo bēabizebiza kpuya wō sōnea nee sōnea ngyehyelēs biala anwo.
- Obamaa ezukoaledēe ko biala mōo wō sukulu ko biala anu la anyia anyunluhōlē.
- Obahile adenle mōo yēfa zo yēfa mra yemaa kpuya ko biala wō sōneayelēs biala anu.
- Obabuke adenle amaa nōhalelīlē nee koyelē ara mra mōo kilehilevolēma fa maa sukoavoma la anu. Ehye enremaa nzisi biala enrera.
- Obaboa kilehilevolēma amaa bēanwu eleka mōo sukoavoma tō sinli na bēanwu adenle mōo bēfa zo bēye bē moalē la.

Dēba ne sōnea ngyehyelēs ne mōo le "C.A" ne la, gyima mōo ennee sukoavoma ye wō evolē ko biala anu la le abulasa nee nsa. SBA ngyehyelēs fofole ne le gyimalilē bulu nee nwio pē. Ehye kile kē, bēde dēba ne azo bera eya ko ngyēnu abulasia nee nna (64%). Sōnea bulu nee nwio ngyehyelēs ne gua ye ekpuni mgbole nsa. Bēmē a le Gyima 1, Gyima 2, Gyima 3 yēs Gyima 4. Bēye Gyimalilē 1 - 4 wō evolē ko ngyēnu nsa ne mōo li moa la anu; bēye 5 - 8 wō evolē ko ngyēnu nsa ne mōo tō zo nwio ne la anu. Bēye gyimalilē 9 - 12 wō evolē ko ngyēnu nsa ne mōo li awielees la anu. Gyimalilē 1 bayē sukoavo ko biala ati anwo gyima. Bēbayē ye wō siane ko ne mōo li moa evolē ko ngyēnu nsa ne anyunlu la. Gyimalilē 1, 5 nee 9 le debie ko pērēsērē. Ehye ati bēbayē Gyimalilē 5 ne wō evolē ko ngyēnu nsa ne mōo tō zo nwio ne anu yēs Gyimalilē 9 ne noko bēayē ye wō evolē ko ngyēnu nsa ne mōo li awielees la anu.

Gyimalilē 2 bayē ekpuni gyima mōo kilehilevolē nea a ye shilelē nee ye ezukoale bayē se ekyii la. Bodane krokoyee mōo wō Gyimalilē 2 ne anu la le bodane mōo anwo hyia na shiyia kē sukoavoma kēnyia mekē dōonwo wō ye eyelē nu a. Bēye ehye wō siane nwio ne mōo wō evolē ko ngyēnu nsa ne mōo li moa la anu.

Gyimalilē 3 ne noko le sukoavo ko biala ati anwo gyima mōo kilehilevolē ne nea zo wō dapene bulu nee ko anzēe bulu nee nwio ne anu wō evolē ko ngyēnu nsa ne mōo li moa la anu. Gyimalilē mōo tō zo nna (4), mōtws (8) yēs bulu nee nwio (12) ne mō le gyimalilē mōo fa mekē dōonwo a. Yemōti, kē bēbuke sukulu ala la, ennee bēva bēmaa sukoavoma ne mō. Bēdie ye wō mekē mōo bēletua sukulu la.

Bebamaa sukulu biala gyima mōo fa mekē dōonwo la ngakyile ngnla. Bēbahyehyē nu ezukoaledēe Ngane nsa wō evolē ko ngyēnu nsa biala anu. Sukoavo ko biala bayē nūhua ko evolē ko ngyēnu nsa ko biala anu. Evolē ko ngyēnu nsa ne mōo tō zo nwio ne gyimalilē deē ne bayē Ekpuni Gyima. Bodane mōo gyi zēhae gyimalilē ne mō azo la a le kē, obawula sukoavoma ne anwosesebe amaa bēava ezukoaledēe mōo bēbanyia wō nwomazukoale nu la bēayē nvedenvedenu nee neenleanu wō ninyēne ngakyile mōo eba ye nwo mgbōlōka eyia la anu. Ehye eza baboa amaa bēahelē mbuluku mōo da ninyēne fofole bie mō ali anzēe bēahelē edwēkēdwendole ngakyile dōonwo wō Nzema anee ne anu.

Saa eyē SBA sōnea ngyehyelēs ne efi eke a, kilehilevolēma le adenle maa sukoavoma gyima ngakyile wō sukulu sua ne anu, sua nu gyima nee mōo bokēboka nwo la dahuu biala. Ehye baboa amaa bēanyia akēnrasesebē wō bē debiezukoale nu na bē mōdenlebōlē aho zo.

Kesi Be Maake SBA Gyimalilē La.

Kemō ōle zo wō mōlebēbo sukulu (JHS) ne mō anu la, zōhane ala noko yēs yekpondē kē gyima mōo bēbava bēamaa bē la, bayē mōo bēkola bēye nvedenvedenu nee debie mōo bamaa bēahola bēahelē bēahō moa (bē nyunlu) kē mōo ūfēta wō Nzema anee ne anwo la.

Mōo wō eke la le neazodee mōo bēahola wōava wōayē nzuzudee wōamaake wō sōnea a:

1. Mukenye/Abobōlē	-	Eya ko ngyēnu abulanwiō (20%)
2. Gyima titili (nuninyēne) - Ngilehilenu, nvoninli, azelēkelata	-	Eya ko ngyēnu abulasia (60%)
3. Awielees/Adwulalees	-	Eya ko ngyēnu abulanwiō (20%)

Ɔwɔ ke bekile sukoavoma ne mɔ adenle mɔɔ bɛdua zo bɛyε nvoninli nee nvoninli nwo ninyεne ngakyile bɛfa bɛwulowula bε εhεlεdεe ne mɔ anu. Ɔwɔ ke bekile bε kesi bεbε mukenye/abobole ne abo yεε kesi bɛwie anzεε bɛdwula bε εhεlεlε ne mɔ la.

Mra mɔɔ bɛnyia bɛfi gyimayεlε mɔɔ fa meke dɔɔnwo boka siane awieles sonea yεε sua nu gyima ne mɔ mɔɔ bɛhyehyε bɛmaa SBA ne la baha abɔ nu amaa wɔ mra εya ko ngyεnu abulasia (60%) wɔ SBA ngyehyεlε ne anu.

Ye bodane a le kε ɔbamaa sukoavoma ne anyia anwosesebe nee anyelielε wɔ edwεkεdwεndole, nwobiehanlε, nwɔhoalilε nee mɔɔ bokeboka nwo la εhεlεlε nu. εhye ati SBA ne baye:

- Siane awieles sonea
- Sua nu gyima (ne mɔɔ bɛhyehyε bɛmaa SBA ne la)
- Gyimalilε mɔɔ fa meke dɔɔnwo la (Pulogyεtε gyima)

Gana Debiezukoale Kuane ne (G.E.S) bava ngyehyεlε mɔɔ bɛbava zo bɛava SBA ngyehyεlε ne bɛali gyima la bɛamaa sukulu ne mɔ.

SBA mra nee εvole ko ngyεnu nsa mra ne anu εbɔlε.

SBA ngyehyεlε fofolε ne le debie mɔɔ baboa sukoavoma ne mɔ amaa bɛabo mɔdenle wɔ bε nwomazukoale nu. εhye ati SBA mra abulasia ne bebazonyi zo bɛamaa yeayε abulanlu. Zɔhane ala yεε bebazonyi sonea ne mɔɔ bɛyε ye wɔ εvole ne anu ngyεnu nsa ne awieles azo bɛayε ye abulanlu kolaa na bɛaha bε mu nwio bɛabo nu na woava wɔanwu sukoavoma ne mɔ mɔdenle. Yemoti, SBA mra ne nee εvole ngyεnu nsa ne anu sonea mra ne, bɛbayε bε muala abulanlu/abulanlu (50:50) Zεhae ngyεnu pεrεεpε ne bava ngyegyεlε amaa sukulu sua nu gyimalilε ne angomekye ala. ɔnreva ngyegyεlε biala ɔnremaa SBA mra εya ko ngyεnu abulasa (30%) ne mɔɔ WAEC bava anwu/akpondε sukoavoma ne mɔdenlebɔlε wɔ WASSCE sonea ne anu la.

Adenle mɔɔ bɛdua zo bɛguə sukoavoma ekpunli ekpunli wɔ sonea ne awieles la εne.

Saa εlεmaake sukoavoma ne mɔ sonea ne a, ɔwɔ ke εkyehyε Neazodee (Marking Scheme) mɔɔ εbanlea zo wɔamaake a. Kεmo yε muala yεze la, neazodee εhye a baboa amaa wɔanwu edwεkεmiza ko biala anwo nyelebenloa; nyelebenloa dodo mɔɔ ɔwɔ ke sukoavoma fa ye edwεkεmiza ko biala anloa la yεε mra dodo mɔɔ edwεkεmiza ko biala lε ye la. Maa yεnlea εhye. Saa edwεkεmiza bie fetε mra bulu na εkpondε kε sukoavoma ne maa nwɔlε nyelebenloa nna a, εbahola wɔamaa nyelebenloa ko biala mra nwio (anzεε nuhua foa). Mra mɔɔ εbava wɔamaa bε la bagyinla kesi sukoavoma bɛahilehile nyelebenloa ne mɔ anu la. Saa εmaa nyelebenloa ko mra nwio na εka nyelebenloa nna mra ne εbɔ nu a, εbanyia mra mɔtwε. Mra nwio ne mɔɔ εha la, εbahola wɔava nuhua bie anzεε ɔmuala wɔamaa adenle mɔɔ bɛlualε zo bɛyele kpuya ne anloa la. Saa ɔle edwεkεmiza mɔɔ hyia nyelebenloa ko pε a, ɔwɔ ke εyε ngyehyεlε bie mɔɔ bamaa ye εmaakεlε ne aye ndεndε la.

Ngyehyεlε εhye mɔɔ wɔ aze εke la kile adenle mɔɔ bɛdua zo bɛfa ngavonlε bɛmaa sukoavoma wɔ soneayεlε nu la. ɔbamaa koyεlε mɔɔ nzisi biala εnle nu la ara wɔ sukulu ne mɔ anu.

Gyinlabelε	A:	80 - 100%	Mo Gyane Arizi
Gyinlabelε	B:	70 - 79%	Mo somaa
Gyinlabelε	C:	60 - 69%	Mo
Gyinlabelε	D:	45 - 59%	ɔle kpale
Gyinlabelε	E:	35 - 44%	ɔle kpale ekyi
Gyinlabelε	F:	≤ - 34%	Wɔanyε deε (wɔvua asakpanye)

Ngavonlə ngyehyeləs ne mōo wō anwuma eke la kile ngeleramgbokə mōo gyi eke maa mōdenlebōlə ndidizo a. Saa εlefə ngeleramgbokə ne wōazuzu sukoavoma sōnea a, εbahola wōava ngilehilenu ne mō wōaboka nwo. Ngilehilenu (Mo Gyane Arizi, Mo somaa nee mōo εha la) kile sukoavo ne mōdenlebōlə anzəs azedōləs (asakpanyevuale).

Mo Gyane Arizi kile ke sukoavo ne nyianle mra 80 – 89. Saa εkεlε εya ko ngyenu abulatwε (80%) ne angomekye na ngilenu biala amboka nwo a, ɔmmaa sukoavo ne εnde ye mōdenlebōlə ne abo kpale. Zōhane ala noko yee saa εkεlε "Mo gyane Arizi" ne na nwolə mra ne amboka ye a εnēe sukoavo ne anwo εnde ye kpale a. Yemōti, saa εkεlε mra dodo mōo ɔnyianle ye la a, ɔwō ke εfa ngilenu ne εboka nwo. Saa εwie εhye mō amuala ye a, ɔwō ke εbō mōdenle na εmaa sukoavoma ne mō nwu be sinlidōlə amaa bεabō mōdenle bεakpogya be debiezukoaləs ne zo wō sōnea bieko anu. εbahola wōava edwεkεmgbokəs εhye mō mōo didi zo wō eke la wōaboka nganvole ne anwo.

- Kō zo zōhane ala.
- Wōkpogya ε nwo zo/wōra anwuma
- εbahola wōayε mōo tēla εhye la
- Wōyε gyima kpale.
- εmbō mōdenle wō sukulu sua nu
- ɔhyia ke εmia εnwo
- εbahola wōayε

Nwu ye ke zehae nganvole ngyehyεnu εweεne ne mō (80 – 100%; 70 – 79%....) mōo wō anwuma eke la a, yεfεlε ye Nrenlenza nu "grade cut-off scores" la a. Saa εfa nzuzudees bie εye ngyinlazo εfa εye nganvodees εmaa sukoavoma a, bεfεlε ye Nrenlenza nu "Criterion-Referenced" ngavole. Saa yεfa zehae adenle ne azo a, sukoavo ne kola nyia ngavonlə mōo fēta la. εhye boa sukoavoma na ɔmaa bεmia be nwo besukoa kpale amaa bεanyia ngavonlə mōo sō εnyeləs a.

NZEMA ANEΞ NEE MAANDEΞ (K PANUYE) SELABCSO

EVOLE KO (SHS 1)	EVOLE CIWN 3OVS (SHS 2)	EVOLE NSA (SHS 3)
NGYENU 1: IYGCNCF Ezukoaledes 1: Aneε Ezukoaledes 2: Ninyene mɔɔ boa maa yekola yεtendε la Ezukoaledes 3: Ngakyile mɔɔ la εneε nee ngelelerambgokε avinli la Ezukoaledes 4: Kesi yεbɔ vawolo εneε ne mɔ la Ezukoaledes 5: Kesi vavolo εneε ne di gyima la	NGYENU 1: IYGCNCF Ezukoaledes 1: i. Vawolo ndooodoazo ii. Vawolo mɔɔ ane minli la Ezukoaledes 2: Kesi yεbɔ konsɔnante εneε ne mɔ la nee gyima mɔɔ bεdi la Ezukoaledes 3: i. Be-nloanu εneε ne mɔ ii. Be-bonyinu εneε ne mɔ iii. Abonyibɔlε Vawolo Ezukoaledes 4: εneεkρokε Ezukoaledes 5: εneε	NGYENU 1: IYGCNCF Ezukoaledes 1: Vawolo koyεlε/ngamɔnulilε Ezukoaledes 2: Vawolo agɔnwołevalε Ezukoaledes 3: Konsɔnante mɔnwo nee metanwo
NGYENU 2: EGENGALΞ NEE EDWΞBODELΞ Ezukoaledes 1: Egengale mɔɔ anu pi a. Egengale ndendε mɔɔ bεfa bεkponde debie la (Skimming) b. Egengale mɔɔ εnle ndendε kpale mɔɔ bεfa bεkponde edwεkε titili bie la (Scanning) Ezukoaledes 2: Edendemunli Titili nee Moalε edendemunli Ezukoaledes 3: Aneε-nu ninnyene Ezukoaledes 4: Aneεhakyilε	NGYENU 2: EGENGALΞ NEE EDWΞBODELΞ Ezukoaledes 1: Egengale mɔɔ anu pi la Ezukoaledes 2: Egengale mɔɔ yεta yεfa yεdiele yε nye la Ezukoaledes 3: Aneεnu ninnyene Ezukoaledes 4: Aneεhakyilε	NGYENU 2: EGENGALΞ NEE EDWΞBODELΞ Ezukoaledes 1: Mօbɔnu a. Egengale ndendε mɔɔ bεfa bεkponde debie la (skimming) b. Egengale mɔɔ εnle ndendε kpale mɔɔ bεfa bεkponde edwɔkε titili bie we adawu nu la (scanning) Ezukoaledes 2: Sinlipεlε Ezukoaledes 3: Aneεhakyilε

EVOLÉ KO (SHS 1)	EVOLÉ CIWÓ (SHS 2)	EVOLÉ NSA (SHS 3)
<p>NGYENU 3: EHÉLÉLÉ</p> <p>Ezukoalédees 1: Edwékekpróké ekpunli ekpunli Ezukoalédees 2: Edendémunli ngakyile ne mō Ezukoalédees 3: Edendéfoa Ezukoalédees 4: Dɔɔnwoyelé Ezukoalédees 5: Edwékekprókeyelé Ezukoalédees 6: Edendégbakyemgbakyedées Ezukoalédees 7: Nwobiehanlé i. Kolakoladulé ii. Késidé iii. Kési bɛyé debié Yekpróké ndoondoazo</p>	<p>NGYENU 3: EHÉLÉLÉ</p> <p>Ezukoalédees 1: Nyiavo yee Nyiavo anva yekpróké Ezukoalédees 2: Yekpróké Ndélénu (Kékalahilelé, mgbanwohilelé, Ngɔzohilelé mō kile kékalahilelé, Ngɔzohilelé mō kile mgbanwohilelé, Kenlebiehilelé) Ezukoalédees 3: Duma edendésinli Ezukoalédees 4: Yekpróké edendésinli Ezukoalédees 5: Yekprókengilenu edendésinli Ezukoalédees 6: Dumangilenu edendésinli Ezukoalédees 7: Edwekpéké ekpunli ekpunli Ngyebangyeba (ndeanu, nzizo neazo, elekakpróké, mɔnukpróké) mɔnukpróké ne mō εha la) Ezukoalédees 8: Nwobiehanlé i. Kolakoladulé ii. Késidé iii. Kési bɛyé debié iv. Kpolerazulé v. Kelatahélé (mō yekélé yemaa yé gɔnwo mō la)</p>	<p>NGYENU 3: EHÉLÉLÉ</p> <p>Ezukoalédees 1: Edendémunli ngyehyelées (SVO)- (YYN)→Yévo (Yv), Yekpróké (Ykp), Nyiavo (Nyv) Ezukoalédees 2: Yekpróké ndoondoazo Ezukoalédees 3: Kyekyéhanlé Ezukoalédees 4: Tieka/Ndiegeha Ezukoalédees 5: Nwobiehanlé Kolakoladulé Késidé Kpolerazulé i. Bé nloadwéké ii. Kelata εhélélé iii. Edwénwówó iv. Adwelielilé v. Edwéké mō békélé békó Adwelie ngelata nu la (Articles)</p>

EVOLÉ KO (SHS 1)	EVOLÉ CIWN 3 (SHS 2)	EVOLÉ NSA (SHS 3)
<p>NGYENU 4: EDWÉKE (LITILIKYA), MAANDEE NEE MAAMULE</p> <p>Ezukoaledes 1: Edwéke (Litilikya) alilale</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Ngilenu ii. Ngakyile (anloadwéke nee ngeheledwéke) iii. Ninyene mōo da bē ali la v. Mōo wō nu la: bodane, kesi bēhyehye ye la, numenli, foledula, shakyelē nee mōo sha la <p>Ezukoaledes 2: Aneə nu ninnylene:</p> <ul style="list-style-type: none"> Erledende Edwékenzoho, Sonlayelē <p>Ezukoaledes 3: Nwora</p> <p>Ezukoaledes 4: Azezielē/fuamunli ɛkpokpale</p> <p>Ezukoaledes 5: Subane</p>	<p>NGYENU 4: EDWÉKE (LITILIKYA), MAANDEE NEE MAAMULE</p> <p>Ezukoaledes 1: Awoleyelē</p> <p>Ezukoaledes 2: Agyebē nee Agyiba</p> <p>Ezukoaledes 3: Mgbanyidwéke</p> <p>Ezukoaledes 4: Edwēne: Edwēne mōo bēto bēka mbēdōma nwōhoa, Gyima edwēne, Konle edwēne</p> <p>Ezukoaledes 5: Kyibandee nee Ndane</p> <p>Ezukoaledes 6: Edwekēlē</p> <p>Ezukoaledes 7: Tumililē</p> <p>Ezukoaledes 8: Ngitanwolilē</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Kenle aneə ii. Sekelendee iii. Sonla baka ne eleka bie mō mōo bēfa bēka edwéke la. 	<p>NGYENU 4: EDWÉKE (LITILIKYA), MAANDEE NEE MAAMULE</p> <p>Ezukoaledes 1: Mrelē</p> <p>Ezukoaledes 2: ɔdeneyelē</p> <p>Ezukoaledes 3: ɔzeneyle</p> <p>Ezukoaledes 4: Agyalilē</p> <p>Ezukoaledes 5: Adwuleso ninylene mōo ɔlesisi la (ebelabole nu, anwondelē, Ezukoa nwo ngyegyelē)</p> <p>Ezukoaledes 5: Agyalē nee Ewolebole</p>

Nzema Mbuluku mɔɔ bɛfa bɛkile nee mɔɔ bɛfa bɛsukoa debie bie mɔ a wɔ eke la.

1. ADAWU (PROSE)

Buluku

- a. Adendule
- b. EbElalekonle
- c. Fa Edwɛkɛ Kyɛ
- d. Awie ɛnze Awieles

KELÈVO

- F. A. Hemans
- Nicholas Ezenrane
- J. A. Essuah
- A. Sobo-Blay

2. NWɔHOA (DRAMA/PLAY)

Buluku

- a. Ama Kodwo
- b. Ayekpa AnrEne Bo
- c. Nyamenle Sa ɛnlomboe Ne
- d. ɔdi Ye Kɛnlɛma Nzi

KELÈVO

- J. K. Anlimah
- J. Crosby Annan
- A. Sobo-Blay
- J. S. Blay

3. EDWɛKEDWɛNDOLE (POETRY)

Buluku

- a. ɛzunlɛ Nee Edwɛne
- b. Ekuzoa Mese Me Ne
- c. Nyanza Añloma
- d. Meka Bie

KELÈVO

- P. K. K. Quarm
- P. A. K. Asilijoe
- F. C. Ainooson
- F. Ehoma Kwaw

4. ANEEMELA (GRAMMAR/SYNTAX)

Buluku

- a. Nzema Grammear
- b. Nzema AneEmela Tagyee Ne

KELÈVO

- J. A. Essuah
- E. Kwaw

5. FONOLÓGY (PHONOLOGY)

Buluku

- a. Nzema Fonológyi

KELÈVO

- J. Crosby Annan

6. MAAMELA NEE MAAMULE (CUSTOMS AND INSTITUTIONS)

Buluku

- a. Nzema Maamela
- b. Sukoa Nzema Maamela Ne Bie
- c. BEnlea MaamEla
- d. Maandee Yε Enlomboε

KELεVO

- J. A. Essuah & A. K. Mensah
- P. A. Aboagye
- F. K. Eboyi-Anzah
- F. Ehoma Kwaw

7. MBULUKU GYΕNE BIE MO

Buluku

- a. Nzema Edwεkenzoho
- b. Nzema Edendεdenle
- c. Duma Nee Mgbayelε
- d. Nzema Mrεlε

KELεVO

- P. A. K. Aboagye
- J. M. Ngoah
- J. S. Blay
- G. B. Kwasie

SENIOR HIGH SCHOOL 1

NGY&NU 1

NZEMA ANE& NEE MAANDE& (K PANUYE) SELABOSO

IGCNCY

BODANE: Sukoavo ne bahola:

- anyia adwenle wɔ Nzema anee ne nee ye ngane ngane ne mɔ anwo.
  - ade ninyene mɔɔ boa εnele εyele, ngεleleramgbokε mɔɔ bεfa bεkele εnele ne mɔ nee kesi bεhyehye bε la abo.

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILELÉ NEE DEBIEZUKOALÉ GYIMALILÉ	MGBONDABULÉ
EZUKOALDEEΣ 1: ANEEΣ	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>1.1.1 ahilehile edwékékpóké anee anu.</p> <p>1.1.2 ahile gyimalilé nsa mōc anee di la.</p>	<p>Adenle mōc menli dua zo fa eneε di ngitanwo la.</p> <p>Gyima mōc anee di la</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ngitanwolile - ɔda maandee ali - Yεfa yekile awolendoozoazo ye Maandee - Ole subane ndetele mōlebebo nee mōc εha la <p><u>Ninyene ne boā cōc wā</u> <u>Sonla baka ne eleka bie cm cōc wā</u> <u>edendele nu a le εvovoa, εkominzale</u> <u>kpóké, εnloanlē mbabonle, εtafinlimale,</u> <u>mōc bebabōc bē la.</u></p>	<p>Kilehilevolé ne di sukoavoma ne anyunlu na bēdwenledwenle eneε ngakyile bie mō mōc bēlie bēdo nu wāngitanwolilé nu la anwo.</p> <p>Kilehilevolé ne gua sukoavoma ne ekpunli ekpunli na bē dwenledwenle gyima bie noko mōc Nzema anee ne di la anwo.</p>	<p>Sukoavoma kile edwékékpóké anee nu na bēkēlē ye ngane ngane ne mō.</p> <p>Ekpunli ekpunli ne mō fa gyimalilé ne mō to gua maa bē muala bēdwenledwenle nwolé.</p>
EZUKOALDEEΣ 2: NININYENE MŌC BOA MAA YEKOLA YETENDE LA	1.2.1 ahilehile ninyene mōc boā maa yekola yetende la na yeabobō nuhua nna alumā.		Kilehilevolé ne kilehile edwékékpóké 'edendele' nu na ɔdi sukoavoma ne anyunlu bebabō konsənante eneε ne bie mō amaa beahola beanwu eleka mōc bebabōc bē la.	Kilehilevolé ne kēlē eneε səkələndee bie mō taboabili ne azo maa Sukoavoma kilehile ninyene mōc bēfa bebabōc

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYEΝE	DEBIEHILELΞ NEE DEBIEZUKOALΞ GYIMALILΞ	MGBONDABULΞ
	Sukoavo ne bahola:	nee mɔ̄ bokəboka nwo la. Edendədees ne mɔ̄ a le ninyene mɔ̄c oa maa yekola yekola cənele ngakyile bie mɔ̄ la. Ndonwo: etafinlimale, velam, egyele, nee mɔ̄c sha la.	Ndonwo: /p,b,m,s,t/ Kilehilevolε ne dua kpuya εbizale adenle zo maa sukoavoma nwu ngakyile tende nee edendədees mɔ̄c ne ɔ̄qədədees cənele mɔ̄c yekola tende nee edendədees mɔ̄c ne ɔ̄qədədees cənele mɔ̄c avinali la	cm ne ɔ̄qədədees la.
EZUKOALDEEΣ 3: NGAKYILE CM LA εNELE SEKELƏNDEEΣ NEE NGELELERA- MGBOKΞ AVINLI LA	1.3.1 ahile ngakyile mɔ̄c la εnele sekeləndeeς nee ngeleramgbok avinali la.	<u>Vawolo εnele sekeləndeeς nee be</u> <u>ngeleramgbok ne cm</u> V /a/ /ʌ/ a /e/ /ɪ/ e /ɛ/ ɔ /i/ i /ɔ/ ə /o/ /u/ o /u/ u	Kilehilevolε ne nee sukoavoma ne toco adwenle wɔ̄ edwəkəmgbok cənele mɔ̄c ne ɔ̄qədədees cənele mɔ̄c ne ɔ̄qədədees cənele mɔ̄c ngeleramgbok ne le ko la anwo. Ndonwo Edwəkəpokε /ɛnele /Ngeleramgbokε Bana /a/ 'a' kəle /ɛ/ 'ɛ' fele /e/ 'e' bolo /o/ 'o' ba /u/ 'u'	Kilehilevolε ne kele edwəkəmgbok bie cm gua taboa bile ne azo na ɔ̄qədədees vawolo εnele ne ɔ̄qədədees cənele cm anu cm ne ɔ̄qədədees la abo na sukoavoma ahəle be εnele sekeləndeeς ne mɔ̄. Ndonwo æle akuba kale
	1.3.2 ahile Nzema kɔnsənante εnele ne mɔ̄.	<u>Kɔnsənante εnele sekeləndeeς ne</u> <u>cm</u> K /b/ b /m/ m /n/ n /ŋ/ n /ɲ/ ny	Kilehilevolε ne nee sukoavoma ne toco adwenle wɔ̄ edwəkəmgbok cənele mɔ̄c ne ɔ̄qədədees cənele mɔ̄c ne ɔ̄qədədees cənele mɔ̄c ngeleramgbok ne le ko la anwo. Ndonwo Edwəkəpokε /ɛnele /Ngeleramgbokε Bane /b/ 'b'	Kilehilevolε ne kele edwəkəmgbok ngakyile gua taboa bile ne azo na sukoavoma fa εnele sekeləndeeς kele Ndonwo: Akye /atɛ/ /atɛ/ /atɛ/ Nyelε /jɛlɛ/ /jɛlɛ/ Dwetε /tɛ'te/ /tɛ'te/ /tɛ'te/

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALΕ GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 4: KESI YΕΒΟ VAWOLO ΣΝΕΛΣ ΝΕ ΚΜ ΛΑ	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>1.4.1 ahile vawolo εnele ne mō mō wō Nzema anee ne anu la.</p>	<p>/t̪/ ky</p> <p>/ t̪y/ tw</p> <p>/d̪/ gy</p> <p>/s/ hy</p> <p>εnele ne mō mō yεbō a debie biala εnzi anwoma ne mō vi εvovoa ne anu finde adenle la.</p> <p>Ke yεsi yεbō vawolo ne mō la</p> <ul style="list-style-type: none"> • Εnloanlε mbabonle ne gyinlabelε <ol style="list-style-type: none"> 1. Εnloanlε mbabonle tεtεleyεlε/ 2. Εnloanlε mbabonle kulukuluyεlε • Etafinlimale ne anwumahόlε <ol style="list-style-type: none"> i. Οbikye kpale kpale ii. Οbikye ekyii iii. Οbuke ekyii iv. Οbuke kpale kpale • Etafinlimale ne eleka mō yεfa yεbō la <ol style="list-style-type: none"> a. Ο ti/nyunlu b. Avinli c. Ο nzi • Etafinlimale ne abo azo εkpogyalε <ol style="list-style-type: none"> a. Etafinlimale ne abo azo εkpogyalε b. Etafinlimale ne abo aze εhanlε 	<p><u>Kyekye</u> /t̪/ 'ky'</p> <p><u>Dwekε</u> /d̪y/ 'dw'</p> <p><u>Egya</u> /d̪/ 'gy'</p> <p><u>Ngakula</u> /ŋ/ 'n'</p> <p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma ne maa békilehile edwεkεkpoke 'vawolo' anu.</p> <p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma ne maa békilehile bε adwenle wō kesi bebobō vawolo εnele ne mō la anwo.</p> <p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma ne maa békyle vawolo εkponle ne nvonlinli.</p>	<p>Sukoavoma kεlε edwεmgbokε bie mō mō finde Nzema anee ne εhanlε nu la na békile ndenle ngakyile nna mō bεdua zo bεbobō vawolo εnele ne mō la.</p> <p>Sukoavoma ne kye vawolo εkponle ne nvonlinli.</p>

ZUKOALDEEΞ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΞNE	DEBIEHILELEΞ NEE DEBIEZUKOALEΞ GYIMALILEΞ	MGBONDABULEΞ									
ZUKOALDEEΞ 5: VAWOLØ NE MC GYIMALILEΞ	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>1.5.1 ahile eleka mœ vawolo eneles ne mœ kola findevinde wœ edwækemgbœke nu la.</p>	<p>Eleka mœ vawolo eneles ne mœ kola findevinde wœ edwækemgbœke nu la.</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Edwækemgbœke mœlebœbo, ii. Edwækemgbœke avinli yes iii. Edwækemgbœke awieles 	<p>Kilehilevole ne maa ngilenu wœ eleka ngakyile mœ vawolo eneles ne mœ kola findevinde wœ edwækemgbœke nu la anwo.</p> <p>Edwækemgbœke mœlebœbo /a, ʌ, ε, e, o/ Edwækemgbœke avinli /a, ʌ, ε, e, I, i, ɔ, o, u, u/ Edwækemgbœke awieles /a, ʌ, ε, e, I, i, ɔ, o, u, u/</p> <p>Kilehilevole ne kœlæ edwækemgbœke bie mœ na ɔkilehile eleka mœ vawolo eneles ne mœ findevinde la.</p> <p>Edwækemgbœke mœlebœbo (EMC) <u>erelæ</u> /ɛrɛlæ/ <u>ebia</u> /ebiʌ/ <u>awule</u> /ʌwule/</p> <p>Edwækemgbœke avinli (EAV) <u>erelæ</u> /ɛrɛlæ/ <u>ebia</u> /ebiʌ/ <u>awule</u> /ʌwule/ <u>abokœ</u> /abʊkœ/ <u>bana</u> /bana/</p> <p>Edwækemgbœke awieles (EAW) <u>abeɛkɔ</u> /ab Iɛkɔ/ <u>ebia</u> /ebi/ <u>abokœ</u> /abʊkœ/ <u>bolo</u> /bulu/ <u>kuku</u> /kuku/ <u>bele</u> /bɪlɪ/</p>	<p>EKPONLE</p> <table border="1"> <tr> <td>EMC</td> <td>EAV</td> <td>EAW</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table> <p>Sukoavoma fa edwækemgbœke wulowula eleka mœ eneles εhye mœ mœ wœ εkponle ne mœ wœ anwuma εke la anu. /a, e, ɔ, o, u, i, ε/</p>	EMC	EAV	EAW						
EMC	EAV	EAW											

SENIOR HIGH SCHOOL 1

NGYENU 2

NZEMA ANE NEE MAANDEE (K PANUYE) SELABOSO

E GENGAL E NEE EDW E BODEL E

BODANE: Sukoavo ne bahola:

1. anyia sukoanyia w o e gengale nee edw e bodele nu.
2. anwu edend e denle ngakyile nee adenle m o obava zo yeava yeali gyima la.
3. anyia adwenle w o kesi b ekakyi edw e ke befi ane e ko anu b ekofol e nu la.

E ZUKOAL E D E E	BODANE K POKYEE	NUNINYENE	D E BIEHILEL E NEE D E BIEZUKOAL E G YIMALIL E	MGBONDABUL E
E ZUKOAL E D E E 1: CCM C C M ANU PI LA (a) Egengale ndend e m o befa bekponde adwenle la (skimming) (b) Egengale ndend e m o befa bekponde edw e ke agbok e w o egengale nu la (scanning)	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>2.1.1 agenga buluku biala o ti anwo anz e awie banlea o nwo zo w o meke m o olekenga la.</p> <p>(a) anwu adwenle titili m o w o buluku ne m o o kengen la anu.</p> <p>(b) ay e egengale m o nuhua pi na yeava yeayeye edw e kemiza nloa la.</p>	Kenga adawu anz e buluku.	<p>Kilehilevol e ne boa sukoavoma ne oma a befa tidweke, e zukoal e dees ngane, n voninli, azel e kelata nee m o eha la b ekile nuninyene m o w o adawu anz e buluku ne anu la.</p> <p>Kilehilevol e ne dua adwenlewo w o le adenle zo kilehile edw e kemgbok e, edend esinli, edend edenle nee adwenlenu n voninli nee m o bokeboka nwo la anu. Okola oye be nloa nu anz e eh e le edw e bodele.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Neazo ekengale hyia. - Koonwu egengale.	<p>Sukoavoma yeye edw e kemiza w o adawu ne m o begenga la anloa.</p>

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYEΝE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 2: EDENDEMUNLI TITILI NEE EDENDEMUNLI EKYI	Sukoavo ne bahola: 2.2.1 anwu edendemunli titili mao wo edendekpunli biala anu la.	Edendemunli titili nee edendemunli ekyi.	Kilehilevolε ne bahelε edwεke mao beha la wo taboa bile ne azo. Sukoavoma ne ka anzεe kεlε debie fa foa anzεe envoa zohane edwεkehanle ne. Kilehilevolε ne maa ndonwo kεyε nsa anzεe nna na owie a akee yeahilehile Edendemunli titili nee edendemunli ekyii anu.	Sukoavoma kpondε edendemunli titili mao wo edendekpunli anzεe adawu ne anu la. Sukoavoma kεlε edendedenle nnu na bεfa bεdi gyima wo edendemunli nu.
EZUKOALDEEΣ 3: EDENDEDENLE	2.3.1 ahile edwεkekροκε edendedenle nu, amaa nwole ndonwo ngakyile na akee yeava yeali gyima wo edendemunli nu.	Ndonwo dɔɔnwo mao wo Nzema anee ne anu la. • Yeli tweea gyakε. • Yeho ye εkεla nzi. • Ołekpula o sa.	Kilehilevolε ne maa edendedenle ko na o kilehile nu o kile sukoavoma ne. Kilehilevolε ne di sukoavoma ne mo anyunlu na bεmaa edendedenle ndonwo dɔɔnwo. Kilehilevolε ne maa sukoavoma ne maa edendedenle ndonwo mao kile ke belemgbunli anzεe koahweabane bie εwu la.	Sukoavoma kεlε edendedenle nnu na bεfa bεdi gyima wo edendemunli nu
EZUKOALDEEΣ 4: ANΕEHAKYILE	2.4.1 ahile edwεbohilele/ Aneehakyile nu na yeanyia sukoanyia mao bεfa bεkakyi edendemunli ekyi nee edendekpunli la.	Adenle mao bεfa zo bεkakyi edwεke bεfi anee ne mao adawu ne wo nu bεkε anee fofole nu la. - Anee mao edwεke ne wo nu la. - Anee mao εkakyi edwεke ne wəahə nu la. - Adwenlenyianle mao wo anee nwic ne aneeεmεla nee aneeñdelebεbo ne mo anwo la.	i) Kilehilevolε ne boa sukoavoma ne na bεfa anluma nee ndelebεbo bεmaa Nrelenza edwεkεmgbokε εhye mao wo Nzema anee nu. Yεkpokε, duma, dumangilenu, yεkpokεngilenu ii) Kilehilevolε ne maa sukoavoma ne gyima dɔɔnwo mao bamaa bεahakyi edwεkekροκε, εdendesinli, edendemunli nee edendekpunli bεahə Nrelenza anee ne anu la.	Sukoavoma kakyi edendemunli nee edendekpunli ngakyile fi Nrelenza nu ko Nzema nu anee vi Nzema nu ko Nrelenza nu.

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΣNE	DEBIEHILEΣ NEE DEBIEZUKOALΣ GYIMALILΣ	MGBONDABULE
	Sukoavo ne bahola:	<ul style="list-style-type: none"> - Adwenlenyianlε nee maandee mօo wօ aneε nwio ne anwo la hyia. iswa ke aneshakyilε ye debie mօo ndelebəbo wօ nu la. - Adwenlenyianlε nee maandee mօo wօ aneε nwio ne anwo la hyia. iswa ke aneshakyilε ye debie mօo ndelebəbo wօ nu la. 		

SENIOR HIGH SCHOOL 1

NGYENU 3

NZEMA ANEES NEE MAANDEES (K PANUYE) SELABOSO

EHELELE

BODANE: Sukoavo ne bahola:

1. anwu Nzema aneemela nee kesi obava yeali gyima la.
2. anyia sukoanyia wo nwobiehanle ehelile nu.

EZUKOALDEES	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEES 1: EDWEMGBOKÉ EKPUNLI EKPUNLI	Sukoavo ne bahola: 3.1.1 anwu na yeahilehile edwemgboké ekpunli ekpunli ne mo.	Edwemgboké ekpunli ekpunli: duma, yekpoké, dumanya, dumangilenu, yekpokengilenu, elekakpoké, mənukpoké nee mo bokeboka nwo la.	Kilehilevolé ne dua kpuya nee nyelebenloa adenle zo boa sukoavoma ne maa bənwu edwekpoké ekpunli bie mo, Ndono: <ul style="list-style-type: none"> - Duzu duma a yefaa yemaa edwekemgboké ehye mo: eleka, menli, adwenle, ninyene nee mo bokeboka nwo la a? - Duzu duma a yefaa yemaa edwekemgboké mo le bahole nee doonwoyelé la a? - Duzu duma a yefaa yemaa edwekemgboké mo kile nyelée, kesi edweké bie sisi nee kesi debie de la a? - Duzu duma a yefaa yemaa edwekemgboké mo kile meke la ε? - Ke yefele edwekemgboké mo yefaa yeka duma nwo edweké ε? - Duzu duma a yefaa yemaa edwekemgboké mo le kompalative (comparative) nee supalative (superlative) la ε?	Kilehilevolé kelle edwekemgboké mo duma, yekpoké, dumangilenu, yekpokengilenu, nee mo bokeboka nwo wo nu la wo taboa bile ne azo na sukoavoma gua be ekpunli ekpunli nu.

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYEΝE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 2: 3.3.133 YOWNCOC 3.3.20HOMNCOC	Sukoavo ne bahola: 3.1.2 azia agua edwemgbokε ekpunli ekpunli ne mɔ ekpunli fofole nu amaa bɛaye Titili yee Ekyi.	Edwemgbokε ekpunli Titili nee Ekyi ne mɔ. 1. Titili Duma Yekpɔkε Dumangilenu Yekpɔkengilenu	2. Ekyi Elekakpɔkε Mɔnukpɔkε Deɛholekilevole nee mɔ bokeboka nwo la	Kilehilevolε ne di sukoavoma ne anyunlu maa bekile ngakyile mɔ wɔ edwemgbokε ekpunli titili nee ekyi avinli la.
	3.2.1 ahile dɔɔnwoyεlε nu.	Bahole: ko Dɔɔnwo: mɔ bo ko la Aluma mɔ enlε dɔɔnwoyεlε sekelenεes la.	Kilehilevolε ne kεlεhεlε bahole nee dɔɔnwoyεlε aluma bie mɔ wɔ taboabile ne azo na oboa omaa sukoavoma ne nwu ngakyile mɔ wɔ ekpunli nwɔ ne avinli la. Kilehilevolε ne kilehile bεkε, bahole kile debie ko yee dɔɔnwoyεlε kile debie mɔ bo ko la.	Kilehilevolε ne kεlε aluma bie mɔ na omaa sukoavoma kεlε bε dɔɔnwoyεlε. Kilehilevolε ne boa sukoavoma maa bekpondε anluma mɔ wɔ benlε dɔɔnwoyεlε sekelenεes la.
EZUKOALDEEΣ 3: KYEKYEHANLε	3.2.2 anwu dɔɔnwoyεlε sekelenεes ne mɔ mɔ wɔ Nzema anee ne anu la.	Sekelenεes nee edwemgbokε mɔ yεfa yekile dɔɔnwoyεlε wɔ Nzema anee nu la bie mɔ a le εhye mɔ: a, m, n, ma, amra, dɔɔnwo		
	3.3.1 ahile ngakyile mɔ wɔ εhεehanlε nee kyekyehanlε edendemunli nu la.	εhεehanlε edendemunli. Mefa mekyε. Kyekyehanlε edendemunli. Menna mengyε.	Kilehilevolε ne kεlεhεlε yekpɔkε ne mɔ mɔ kile meke ngakyile ne mɔ la na oboa sukoavoma ne omaa bekakyi bεbeko kyekyehanlε nu.	Sukoavoma kakyi εhεedwεkε bie mɔ kɔ kyekyehanlε nu.

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILΕ	MGBONDABULΕ
EZUKOALDEEΣ 4:	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>3.3.2 anwu kesi beda Kyεkyehanlε ali wɔ Nzema aneε nu la.</p>	<p>Sekeleneε mɔɔ yεfa yεkile kyεkyehanlε wɔ Nzema anee nu la a bie mɔ εne: m, n, an, am.</p> <p><u>Ndonwo</u> Fa-nva Ko-ngo ba-amba</p>	<p>Kilehilevolε ne di sukoavoma ne anyunlu maa bεnwu kyεkyehanlε sekeleneε ne mɔ mɔɔ wɔ ɛdendemunli ne mɔ anu la.</p>	
EDWΕKPOΚΕΥΕ- LΕ	3.4.1 ahilehile kesi bεyε edwεkεmgbokε ngakyile nee fofolε wɔ Nzema anee nu la.	Edwεkpokεyεlε: metanwo, mɔnwo nee mɔɔ bokeboka nwo la.	<p>Kilehilevolε ne kilehile ndenle ngakyile mɔɔ bedua zo bεyε edwεkεmgbokε fofolε bie mɔ la.</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Metanwo ii. Mɔnwo iii. Abonyibɔlε iv. Enelε v. Ndiamo 	<p>Sukoavoma kεlε metanwo, mɔnwo, abonyibɔlε nee mɔɔ bokeboka nwo la ko biala mɔɔ le edwεkεkpokε fofolε la anwo ndonwo nwɔ.</p>
EZUKOALDEEΣ 5:	3.5.1 ava gyinla, kpuya, ngilenu, sinze sekelendee ne mɔ ali gyima mɔɔ di munli wɔ εhεlεlε nu la.	Mgbakyembakyedee ne mɔ: i. Kpuya (?) ii. Ngilenu (:) iii. Sinze (;) iv. Siyepi (.)	<p>Kilehilevolε ne dua kpuya nee nyelebenloa nee taboa bile zo εhεlεlε adenle zo kilehile dee mɔɔ bεfa sekelendee ne mɔ bεyε la anu.</p>	<p>Kilehilevolε ne kεlε ɛdendemunli bie mɔ anzee adawu ezinra bie na omaa bεfa sekelendee ne mɔ bewulowula nu.</p>

EZUKOALDEES	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEES 6: NWOBIEHANLE KOLAKOLADULE	Sukoavo ne bahola: 3.6.1 ava meke ngakyile ne mo azo ahelé anzée aha mo bennu anzée edwéke bie mo esisi la bieko amaa yeadooodoa zo ke mo osisile la.	Kesi mo ninyene ne mo sisile la. Maa meke ngakyile ne mo nokó eyé zo.	Kilehilevolé ne boa maa sukoavoma ne ka debié mo bennu ye élé la anwo edwéke. Kilehilevolé ne nea nwu ke ninyene mo beka nwo edwéke la dooodoa zo ke mo oéta la.	Sukoavoma fa edwéke-mgboké eya nwio abulanlu kélé kolakoladule nwobie.
KESİDE	3.6.2 ahile kesi ninyene bie mo de, nyélée bie mo hôle zolé ngoko ngoko la.	Ke efa anee ne mo nee nyélée ne ko zolé, dumangilenu nee yekpokengilenu wóaha nwo edwéke la.	Kilehilevolé ne di sukoavoma ne anyunlu maa bewowó adwenle békile kesi debié de, sonla titili bie de, guabóle bie hôle zo nee mo bokeboka nwo la	Sukoavoma kélé deehilele nwobie.
DEBIEYELÉ/KESİ BEYÉ DEBIE LA	3.6.3 ava anee mo di munli la ahilehile nyélée mo kó zo la anu.	Efa anee mo di munli la wóaha kesi beyé debié la. Ndonwo: Kesi bëto ahule tolo la.	.Kilehilevolé ne dua ezukoaledes ngane zo nee sukoavoma ne fa ndenle ngakyile ne mo anu na okélé mo bédwenledwenle nwo la ogua taboabile ne azo.	Sukoavoma kélé nwobie mo keyé edwéke-mgboké eya nsa abulanlu la.

SENIOR HIGH SCHOOL 1

NGYENU 4

NZEMA ANE NEE MAANDEE (KPANUYE) SELABOSO

LITILIKYA NEE MAAMELA NEE MAAMULE

BODANE: Sukoavo ne bahola:

1. ade anloanudwεkε nee ngeleheledwεkε abo na yeanwu ninyene mω da edwεkε ali la.
2. anwu na eza yeahilehile maandee ngakyile mω kω zo wω Nzema la.
3. anwu nvasoε mω wω subane kpale zo la.

EZUKOALEDEE	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALEDEE 1: EDWΕKΕ (LITILIKYA) ALILALE	Sukoavo ne bahola: 4.1.1 ahile edwεkεkpoke 'edwεkε' abo. 4.1.2 abobɔ edwεkε ngakyile nwio ne mω aluma. 4.1.3 ahεlε ninyene mω da anloanudwεkε nee ngeleheledwεkε ali la.	Edwεkε – ole edwεkε mω bεkpomgbα la anzεe εhelele mω kεlevο/kpmgbavο ne dua zo da εbelabοlε nu edwεkε bie ali la. Anloanudwεkε nee ngeleheledwεkε <u>Edwεkε Subane</u> Anloanudwεkε i. ɔnlε kpomgbavοlε anzεe nwovole kpokye ii. ɔkakyihakyi iii. ɔlε nwɔhoadivo	Kilehilevolε ne bu εrele na oκile nu. ɔboa ɔmaa sukoavoma ne nwu kεnlemalee mω wω kεsi awie bayeye edwεkεmgbokε yeaziezie yeamaa menli anye alie la. Ndonwo "Abotane tudu awoka" Kilehilevolε fedevevede edwεkε εhye mω anu. Abotane, tudu, awoka. Kilehilevolε ne boa maa sukoavoma ne nwu Edwεkε ngakyile nwio ne.	Sukoavoma bō modenle ke bεkile edwεkεkpoke Edwεkε anu. Sukoavoma kele Nzema Edwεkε mω bεhele la mbuluku ne mω bie aluma. Sukoavoma kele ninyene nsa mω da anloanudwεkε nee ngeleheledwεkε ali la.

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EDWΕKE ALILALEΣ (NZON)	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.1.4 anwu ninyene mao findevinde anloanudwεke nee ngelεhεledwεke nu la.</p> <p>:</p>	<p>iv. Ole maanlema ne mo amuala agyapadee nee mo bokeboka nwo la.</p> <p>Ngelεhεledwεke</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Ole kεlevο ii. Ongakyi iii. Behele iv. Onle nwɔhoadivo biala nee mo eha la. <p>Ninyene ngakyile mo finde anloanudwεkE nee ngelεhεledwεke anu la</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Edweke titili ne ii. Bodane iii. Nzileka (Eleka mo nyelεes ne ko zo la) iv. Numenli v. Ngyehyεleε vi. Ngyegyeleε vii. Ngakyleε <p>Aneε-nu ninyene <u>bie mo mo finde adwenle nu nvoninlihyεle nu la.</u></p> <ul style="list-style-type: none"> i. Erεledendε ii. Edwekenzεho iii. Sonlayεleε iv. agolobenwodwεke 	<p>Kilehilevolε ne di sukoavoma ne anyunlu bεwωwɔ adwenle wɔ ninyene mo finde anloanudwεke nee Ngelεhεledwεke anu la.</p>	<p>Sukoavoma kpondε na bεkεle εhye mo mo bεnwu bε wɔ adawu nu la: numenli, ngyegyeleε, nzileka nee mo eha la.</p>
EZUKOALDEEΣ 2: ANεE-NU NINYΕNE	4.2.1 anwu anεε-nu ninyene bie mo mo finde edweke ne la.		<p>Kilehilevolε ne fa ndonwo kilehile anεε-nu ninyene bie mo.</p>	<p>Sukoavoma ne maa anεε-nu ninyene bie mo anwo ndonwo.</p>

EZUKOALEDEE	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILEL& NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALEDEE 3: NWORA	Sukoavo ne bahola: 4.3.1 ahile nwora nu. 4.3.2 ahile nwora ngyehyee.	Adawu mao menli anzee ninyene mao enle menli da menli subane ali amaa bœava bœadu folé la. <u>Nwora Ngyehyee</u> i. Abobôle ii. Nwora mumua ne iii. Adwulalee iv. Nwora bo ekpale (edwenedole)	Kilehilevolé ne to nwora ko fa ye ndonwo na oto esale efélévelé sukoavoma ne omaa bœdabé noko bœto bie. Kilehilevolé ne nee sukoavoma ne dwenledwenle nvasoe/gyima mao ngyehyee ko biala le/di wo nworadole nu la. To nwora fa kilehile nu.	Sukoavoma kœlœhœlœ nwora ngakyile . Kilehilevolé neenlea nu; ye be boe na bœfa bœmentementa sukulu sua ne anu.
EZUKOALEDEE 4: AZEZIELÈ/ FUAMUNLI EKPOKPALÈ	4.4.1 ahile kesi besie kakula raale aze wo meke mao œkebo fuamunli la. 4.4.2 ahile ke saa nvasoe <u>wɔ</u> anzee <u>enle</u> fuamuanli ekpokpale zo wo adwuleso meke ehye anu.	Kile azezielè/fuamnli ekpokpale anu. Ye maandee. Oda menli mao le ye la ali. Dye be nzonle. Nuhua ne mao owo ke yekakyi be la.	Kilehilevolé ne kylehye kpolerazule wo ehye anwo maa sukoavoma ne. "Asoo fuamunli ekpokpale anwo hyia wo adwuleso meke ehye mao anyebukelé era la anu ?"	Sukoavoma fa nwôhoalilè adenle zo kile kesi besie awie aze la. Sukoavoma siezie be nwo na bœzu kpolera ne mao wo debiehilel nee debiezukoale gyimalile eleka ne la.

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 5: SUBANEHILELΕ (BENWONILILE)	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.5.1 aha ninyene nsa mɔɔ wɔ bɛnwonilile nu la.</p> <p>4.5.2 ahile ndenle nsa mɔɔ bɛfa bɛkile subane kpale la</p>	<p>Ndenle ngakyile mɔɔ yɛfa yekile bɛnwonilile</p> <p>1. <u>Edendelε</u> Modołe, kyɛlɛkpale edwɛmgbokɛ mɔɔ yɛka ye ɛdwakɛhanlɛ nu la. Ndɔnwo: me kpa wɔ kyelɛ; mebodo wɔ nee mɔɔ bokeboka nwo la.</p> <p>2. <u>Sekelerɛs</u> i. Eka εnwo aze woava debie anzɛs wɔalie/wɔamaa anzɛs wɔavi awie εkɛ ii. Kesi εbaye sonla baka ne la. iii. Koonwuyelɛ iv. anloanwo monvoyelɛ</p> <p><u>Subane kpale</u> i. kile ndetelɛ kpale ii. fa koyelɛ ba iii. maa menli bu wɔ</p>	<p>Kilehilevole ne yɛ ngyehyelɛs bie mɔ mɔɔ kile:</p> <p>a. Edendelɛ mɔɔ engile bɛnwonilile la b. Sonla baka ne ɛleka bie mɔɔ ɛfa wɔayɛ nyelɛs bie mɔɔ engile subane kpale la</p> <p>Kilehilevole ne di sukoavoma ne anyunlu wɔ nwohoalilɛ nu bɛfa bɛkile nyelɛs mɔɔ kile subane εtane la.</p> <p>Kilehilevole ne fa adwenlewowɔle adenle zo da ngyegyelɛ mɔɔ subane εtanehilelɛ hwehwe maa:</p> <p>i. menli ii. ahenle mɔɔ bɛgyegye ye la ii. ahenle anwo amra ezuavole</p>	<p>Sukoavoma kɛlɛ ndenle nsa mɔɔ bɛdua zo bɛfa bɛsɛlɛ debie la.</p> <p>Sukoavoma kɛlɛ Edendemunli nsa mɔɔ bɛfa bɛkpo debielielɛ la</p> <p>Sukoavoma ne kile subane mɔɔ saa bɛwula awie anyebolo a, ɔkile la.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL 2

NGYENU 1

NZEMA ANEES NEE MAANDEES (KPANUYE) SELABOSO

FONCTIONAL

BODANE: Sukoavo ne bahola:

1. ahile vawolo ndoođoazo anu.
2. ahile kesi yebə konsonante eneles ngakyile ne mo nee gyima moč bedi la
3. ahile eneles nee enelekpöké anu na yeahile kesi enelekpöké de wō Nzema anees ne anu la.

EZUKOALDEES	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE																
EZUKOALDEES 1: VAWOLO NEE NDOOĐOAZO VAWOLO MC MINLI LA	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>1.1.1 ahile 'vawolo ndoođoazo' anu.</p> <p>1.1.2 ahile vawolo ndoođoazo moč finde edwemgböké bie mo anu la.</p>	<p>Vawolo ndoođoazo kile vawolo ngakyile moč kola tođoza be gɔnwo mo anwo zo wō edwemgböké nu moč ndelebèbo wō nu la.</p> <p>Ndonwo</p> <table> <tbody> <tr> <td>fia</td> <td>/fi A /</td> </tr> <tr> <td>tea</td> <td>/t Ia/</td> </tr> <tr> <td>bua</td> <td>/bu A /</td> </tr> <tr> <td>moa</td> <td>/mua/</td> </tr> </tbody> </table> <p>Vawolo ndoođoazo anwo ndonwo bie mo.</p> <table> <tbody> <tr> <td>ale<u>s</u>abo</td> <td>/al I<u>s</u>abu/</td> </tr> <tr> <td>abi<u>a</u>le<u>e</u>s</td> <td>/ A bi<u>a</u>l I <u>e</u>/</td> </tr> <tr> <td>/tuod<u>ua</u>/</td> <td>/tuodo<u>a</u>/</td> </tr> <tr> <td>/ket<u>ee</u>/</td> <td>/ket<u>ee</u>/</td> </tr> </tbody> </table>	fia	/fi A /	tea	/t Ia/	bua	/bu A /	moa	/mua/	ale <u>s</u> abo	/al I <u>s</u> abu/	abi <u>a</u> le <u>e</u> s	/ A bi <u>a</u> l I <u>e</u> /	/tuod <u>ua</u> /	/tuodo <u>a</u> /	/ket <u>ee</u> /	/ket <u>ee</u> /	<p>Kilehilevolé ne dua adwenlewowóle adenle zo boa sukoavoma ne maa bekilehile 'vawolo ndoođoazo, anu.</p> <p>.</p> <p>Kilehilevolé ne boa sukoavoma ne maa bekilehile edwemgböké bie mo moč vawolo ndoođoazo wō nu la.</p> <p>Kilehilevolé ne boa sukoavoma ne maa bekola bekile vawolo ndoođoazo ngyehyelée ne mo moč finde anees ne anu la.</p>	<p>Gua sukoavoma ne ekpunli ekpunli na nuhua ko biala kélé edwemgböké bulu moč vawolo ndoođoazo ngakyile wō nu la.</p>
fia	/fi A /																			
tea	/t Ia/																			
bua	/bu A /																			
moa	/mua/																			
ale <u>s</u> abo	/al I <u>s</u> abu/																			
abi <u>a</u> le <u>e</u> s	/ A bi <u>a</u> l I <u>e</u> /																			
/tuod <u>ua</u> /	/tuodo <u>a</u> /																			
/ket <u>ee</u> /	/ket <u>ee</u> /																			

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILEL& NEE DEBIEZUKOAL& GYIMALIL&	MGBONDABULE									
	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>1.1.3 ahile kesi vawolo bie mō minli wō edwēkēhanlē nu la.</p>	<p>Óle adenle mō vawolo bie mō kola dua zo minli wō edwēkēkpōkē bie əbōlē nu la.</p> <p><u>Vawolo əminlil&</u> Ndonwo "Meali" ----- "Mali" "Béahō" ----- "Bahō" Félè əhyel& ----- "Félèhyel&</p>	<p>Kilehilevol& ne dua ndonwo zo boa sukoavoma ne maa bekile ndenle ngakyile mō vawolo dua zo minli wō edwēmgbōkē mō bēha la anu la.</p> <p>Ówō kē emaa sukoavoma ne te o bo kē vawolo mō minli la mekē dōonwo ne ala ta finde anee əhanlē nu tēla ye əhēlēlē nu wō anee ngakyile bie mō anu.</p>	<p>Sukoavoma ne kele edwēmgbōkē anzeε edendēfoa mō le vawolo mō minli la.</p> <p>Sukoavoma ne kile ndenle ngakyile nsa mō vawolo dua zo minli la.</p>									
EZUKOALDEEΣ 2: KE BÉSI BÉBÓ KONSÖNANTE ENEL& NE Mō LA NEE BÉ GYIMALIL&	<p>1.2.1 ahile Nzema konsöñante enel& ne mō mō wō anee ne anu la.</p>	<p>Ninyene mō yegyinla zo yebobō konsöñante enel& ne mō la</p> <ul style="list-style-type: none"> i. vokale kōodo ne gyinlabel& ii. eleka mō bēbō enel& ne mō la iii. kesi bēbō enel& ne mō la <p>Eleka mō konsöñante enel& ne mō finde wō edwēkēkpōkē mōlebēbo, avinli, anzeε awielees la.</p>	<p>Kilehilevol& ne dua yekile adenle zo boa sukoavoma ne maa bēnzu ninyene mō bēfa bēbōbō konsöñante enel& ne mō la.</p> <p>Kilehilevol& ne dua yekile adenle zo di sukoavoma ne anyunlu maa bekile ngakyile mō wō kesi bēsi bēbō enel& mō anu pi nee mō əmpī la.</p> <p>Kilehilevol& ne di sukoavoma ne anyunlu maa bēmaa edwēmgbōkē bie mō mō konsöñante enel& finde bē mōlebēbo, avinli yēe awielees la anwo ndonwo.</p>	<p>Sukoavoma ne fa ndenle ngakyile nsa ne azo kile konsöñate enel& əhye mō: /b, d, f, z, h/</p> <p>EKPONLE</p> <table border="1"> <tr> <td>EMC</td> <td>EAV</td> <td>EAW</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table> <p>Sukoavoma fa edwēkēmgbōkē wulowula eleka mō enel& əhye mō mō wō ekponle ne mō wō anwuma əke la anu. /b, d, g, m, n, w/</p>	EMC	EAV	EAW						
EMC	EAV	EAW											

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILEΣ NEE DEBIEZUKOALEΣ GYIMALILEΣ	MGBONDABULEΣ
EZUKOALDEEΣ 3: ΕΝΕΙΕΚΡΟΚΕΣ	1.2.2 ahile eleka mao konsɔnate εnele ne mo ko biala finde wɔ edwɛkɛkpɔke nu la. 1.3.1 ahile εnelekpɔke wɔ edwɛkemgbɔke ngakyile nna mao Nzema anee ne anu la anu. 1.3.2 ahile kesi εnelekpɔke ngyehyεleε ne mo de wɔ Nzema anee ne anu la.	εnelekpɔke ngyehyεleε <u>Ndonwo</u> v: <u>akɔle</u> kv: <u>kɔ</u> kvv: <u>saa</u> k: <u>mgba</u> kkv: <u>mgba</u>	Kilehilevolε ne fa ngelata azinli mao bɛhɛlɛhɛlɛ edwɛkɛ agbɔke wɔ zole la boa maa sukoavoma ne bɛbɔbɔ edwɛkemgbɔke ne mo. ɔmaa bɛbɔbɔ ye ke mao bɛhyehyε nu la. Kilehilevolε ne fa edwɛkemgbɔke dɔɔnwo boa maa sukoavoma ne nwu εnelembɔke ngakyile mo wɔ Nzema anee ne anu la.	Sukoavoma ne maa edwɛkemgbɔke ndonwo bie mo na bɛkyehyε nu. Kilehilevolε ne kɛlɛ edwɛkemgbɔke wɔ taboabile ne azo na ɔmaa sukoavoma ne kɛlɛ wɔ bɛmbuluku ne mo anu na bɛfa εpenɛ sɛkelenɛs bɛkile eleka mao εnelembɔke ne mo wɔ la.
EZUKOALDEEΣ 4: ΕΝΕΙΕΣ	1.4.1 ahile edwɛkɛkpɔke εnele anu.	εnele ne anwuma εhɔle nee ye aze εraɛ wɔ edwɛkemgbɔke, εdendɛsinli nee εdendɛmunli nu.	Kilehilevolε ne kɛlɛhɛlɛ edwɛkemgbɔke mao le εnele subane ngakyile na ɔfa sukoavoma ne ɔfa nu na ɔboa bɛ maa bɛda εnele ngakyile ne mo ali.	Sukoavoma sha edwɛkemgbɔke dɔɔnwo mao le εnele ngakyile la.

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYEΝE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALΕ GYIMALILΕ	MGBONDABULE
	<p>1.4.2 anwu εnele ngakyile mɔɔ wɔ Nzema anee ne anu la.</p> <p>1.4.3 ahεlε gyima nwio anzee nsa mɔɔ εnele di la.</p>	<p>εnele ngakyile ne mɔ: anwuma nee aze. Gyima:</p> <ul style="list-style-type: none"> i. kile ngakyile mɔɔ wɔ anee ngyeba gyeba ne anu la. ii. kile ngakyile mɔɔ edwεkεmgbεkε nwio mɔɔ bε εhεlεlε le ko anzee zohø bε nwo la. iii. kile ngakyile mɔɔ wɔ edwεmgbεkε, εdendεfoa yεε εdendεsinli avinli wɔ anee mela nu. 	<p>Kilehilevolε ne dua yεkile adenle zo fa εnele εhakyihakyilε boa maa sukoavova nwu ngakyile εnele mɔɔ finde anee ne anu la. Ndono Anwuma (') Aze (`)</p> <p>Kilehilevolε ne dua adwenlewowolε adenmle zo boa sukoavoma maa bεnwu gyima ngakyile mɔɔ εnele di wɔ Nzema anee nu la.</p>	<p>Kilehilevolε ne kelε edwεmgbεkε mɔtwe gua taboa bile ne azo omāa sukoavoma kelε na bεfa εnele sekεlεndεe ne mɔ bεtoto zo.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL 2

NGYENU 2
NZEMA ANE& NEE MAANDEE (K PANUYE) SELABOSO

EGENGALE NEE EDW&BODELE

BODANE: Sukoavo ne bahola:

1. anyia sukoanyia ngakyile dɔ̄nwo wɔ̄ Egengale nee edw&bodelɛ nwo.
2. anyia sukoanyia dɔ̄nwo wɔ̄ ane&hakyle/edw&bohilelɛ nwo.

EZUKOALDEE&	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILEL& NEE DEBIEZUKOAL& GYIMALIL&	MGBONDABULE
EZUKOALDEE& 1: EGENGALE MCC ANU PI	Sukoavo ne bahola: 2.1.1 agenga buluku o ti anwo anzee& awie banlea o nwo zo wɔ̄ meke mɔ̄o ɔlekenga la.	Kenga adawu anzee& buluku.	Kilehilevolɛ ne boa maa sukoavoma ne fa tidweke, ezukoaldees ngane, nvoninli, azel& kəlata, nee mɔ̄o ɛha la kile ninyene mɔ̄o wɔ̄ adawu/buluku ne anu la. Kilehilevolɛ ne nee sukoavoma ne dwenledwenle- -Edend&sinli, edw&kemgbokɛ, Edend&edenle nee mɔ̄o bokeboka nwo mɔ̄o wɔ̄ egengadee& anzee& buluku ne anu la. Neazoye egengale hyia. Koonwu egengale.	Sukoavoma ne yeye edw&kemiza nloa wɔ̄ egengadee ne anwo.
EZUKOALDEE& 2: MBULUKU EGENGALE OWNCC	2.2.1 ava egengale nwo sukoanyia mɔ̄o yenyia agenga mbuluku dɔ̄nwo mɔ̄o wɔ̄ mbulukuziele eleka ne, adwelie ngelata nee mɔ̄o bokeboka nwo la.	ɛboale& mɔ̄o bɛfa bɛboa sukoavoma bɛmaa bɛfa mbuluku mɔ̄o le kpale kɛ bɛkengena bɛkɛvi mbulukuziele eleka ne.	Kilehilevolɛ ne kilehile sukoavoma adenle mɔ̄o bɛfa zo bɛkengena mbuluku, adwelie ngelata, nee mɔ̄o ɛha la.	Sukoavoma kel& mbuluku mɔ̄o bɛgenga la anwo edw&ke.

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELE Ε NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 3: ANΕΣ-NU NINYΕNE	Sukoavo ne bahola: 2.3.1 ahile 'anεs-nu ninyεne' anu na yeamaa nwole ndonwo wɔ edendemunli nu.	Anεs-nu ninyεne anwo ndonwo bie mo 1. Edwεkenzho. <ul style="list-style-type: none"> • O nwo εyε fe ke atɔfolε. 2. Erεledendε <ul style="list-style-type: none"> • Ole abizi 3. Sonlayεlε <ul style="list-style-type: none"> • Yeva anye tele yebu tεladeε yewula 4. Edendεdenle <ul style="list-style-type: none"> • Yevo anwuma 5. Mrεbudwεkε <ul style="list-style-type: none"> • Ebela le konle 	Kilehilevolε ne kεlε adawu na ɔmaa anεs-nu ninyεne bie mo anwo ndonwo. Kilehilevolε ne di sukoavoma ne anyunlu maa bεmaa anεs-nu ninyεne bie me anwo ndonwo.	
EZUKOALDEEΣ 4: ANΕΣHAKYILE	2.4.1 ava anεshakyile sukoanyia ne yeahakyi adawu yeavi Nrelenza anεs nu yeaho Nzema nu anzεs yeavi Nzema nu yeaho Nrelenza nu.	Funla ndenle mɔɔ bεfa zo bεkakyi edwεkε bεfi anεs ko anu bεkε fofolε nu la anu. Maa bεyε anεshakyile gyima dɔɔnwo.	Kilehilevolε ne boa maa sukoavoma kakyi edwεkε mɔɔ wɔ edwεkεkpunli nu la dɔɔnwo.	Sukoavoma kakyi adawu ezinra fi Nrelenza nu kɔ Nzema nu.

SENIOR HIGH SCHOOL 2

NGYENU 3

NZEMA ANEE NEE MAANDEE (KPANUYE) SELABOSO

EHESLELÉ

BODANE: Sukoavo ne bahola:

1. anwu aneeemela ne dɔɔnwo.
2. anyia sukoanyia mɔɔ kɔ o nyunlu wɔ nwobie ngakyile eħelēlē nu la.

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYENNE	DEBIEHILELÉ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILÉ	MGBONDABULE												
EZUKOALDEEΣ 1 NYIAVO-YEKPOKE NEE NYIAVO- ANVA YEKPOKE	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>3.1.1 ahile ngakyile mɔɔ wɔ nyiavo-yekpɔkε nee nyiavo-anva yekpɔkε avinli la.</p> <p>3.1.2 ava nyiavo nee nyiavo-anva yekpɔkε ne mɔ ali gyima wɔ edendelē nee eħelēlē nu.</p>	<p>Nyiavo nee nyiavo-anva yekpɔkε ne mɔ.</p> <p>Nyiavo yekpɔkε le nyiavo; nyiavo- anva yekpɔkε ne mɔ enle nyiavo.</p> <table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 50%; text-align: center;">Nyiavo</td> <td style="width: 50%; text-align: center;">Nyiavo-Anva</td> </tr> <tr> <td>di</td> <td>sele</td> </tr> <tr> <td>kεlε</td> <td>su</td> </tr> <tr> <td>ka</td> <td>dafe</td> </tr> <tr> <td>soa</td> <td>wu</td> </tr> <tr> <td>te</td> <td>bebe</td> </tr> </table>	Nyiavo	Nyiavo-Anva	di	sele	kεlε	su	ka	dafe	soa	wu	te	bebe	<p>Kilehilevolε ne bizebiza sukoavoma kpuya maa békile bε adwenle.</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Duzu debie a εlile anoma nəsole a? ii. Meke ne boni a εħolale anoma nəsole ne ε? iii. Mɔɔ εkɔ sukulu la, nwane a εyiale ye a? iv. Kesi εyele εdwule sukulu εnε ε? <p>Kilehilevolε ne keleħelē sukoavoma ne nyelebenloa ne mɔ wɔ taboa bile ne azo na o nee bε di nwo adwelie.</p> <p>Okilehile ngakyile mɔɔ wɔ nyiavo nee nyiavo-anva yekpɔkε ne mɔ anu la okile bε.</p>	<p>Sukoavoma fa nyiavo nee nyiavo-anva yekpɔkε ne mɔ wulowula εdendemunli nu na bεmaa ko biala anwo ndonwo nnu.</p>
Nyiavo	Nyiavo-Anva															
di	sele															
kεlε	su															
ka	dafe															
soa	wu															
te	bebe															

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΣNE	DEBIEHILELEΣ NEE DEBIEZUKOALEΣ GYIMALILEΣ	MGBNDABULEΣ
EZUKOALDEEΣ 2: YΕΚΡΟΚΕ ΝΔΕΛΕΝΥ ΜΕΚΕ (ΚΕΚΑΛΑ, ΜΓΒΑΝΩ, ΝΓΖΟΖΗΙΛΕΣ, ΜΟΣ ΚΙΛΕ ΚΕΚΑΛΑΗΙΛΕΣ, ΜΓΒΑΝΩ-ΗΙΛΕΣ, ΚΕΝΛΕΒΙΗΙΛΕΣ)	Sukoavo ne bahola: 3.2.1 anwu yekpokendelenu ngakyile ne mo na yeava yeali gyima ke mo oεta la.	Ndonwo - Kekalahileles: Ama si abele. - Mgbawohileles: Ama zile abele. - Kenlebiehileles: Ama bazi/kezi abele.	Kilehilevolε ne kele εdendemunli sikale bie mo gua be nwio nwio wo taboa bile ne azo. Nwio biala kile kekala/mgbawohileles. Kilehilevolε ne nee sukoavoma di εdendemunli ne mo anwo adwelie na oboa be ommaa bənwu ngakyile mo wə kesi mo yeka edweke bie wo kekalahileles nee mgbawohileles nu la.	Sukoavoma gyinla yekpokε bie mo azo maa εdendemunli nwio nwio.
EZUKOALDEEΣ 3: DUMA ΕDENDΕSINLI	3.3.1 ahile kesi duma εdendesinli de la. 3.3.2 anwu ninyene mo wə duma εdendesinli nu la. 3.3.3 ahile eleka mo εdendesinli mo wə εdendefoa nu di la na yeaha gyima mo bedi la.	εdendesinli a le edwekekpoke anzee edwekembokε ekpunli bie mo mo bekola betu wo εdendefoa nu la. Duma εdendesinli mo le edwekekpoke ko. Kofi, Amina Duma εdendesinli mo bedele nu. - Kakula nrenyia ne, me diema raale, - Kakula nrenyia tendenle ne. - Kakula raale ezinra ne.	Kilehilevolε ne dua adwelielis adenle zo boa maa sukoavoma kile εdendesinli anu. Kilehilevolε ne keleheles εdendemunli sikale ndonwo bie mo wo taboa bile ne azo na sukoavoma kilehile aluma ngakyile mo wə nu la. Na eza beadwenledwenle gyima mo bedi wo eleka mo befinde la anwo. i. Kofi velεle Amina. ii. Kakula nrenyia ne velεle me diema raale ne. iii. Kakula nrenyia tendenle ne εlefεlε kakula raale ezinra ne.	Sukoavoma maa duma εdendemunli nsa mo le εdwekekpoke ko la na eza bəmaa nsa noko mo le εdwekembokε mo bo ko la. Sukoavoma kile gyima mo duma εdendesinli di wo εdendemunli mo bəmaa la anu.

EZUKOALEDEE	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALEDEE 4: YEKPOKE EDENDESINLI	Sukoavo ne bahola: 3.4.1 ahile kesi yekpoké edendesinli de la. 3.4.2 anwu ninyene mao wó yekpoké edendesinli nu la. 3.4.3 anwu eleka mao yekpoké edendesinli ne di wó edendefoa nu la.	i. Yekpoké titili ii. Yekpoké ekyi + titili Ndonwo Yekpoké titili 1. Kofi <u>vielele</u> Amina. Yekpoké ekyi + titili 2. Kakula nrenyia tendenle ne <u>elefélé</u> kakula raale ezinra ne.	Kilehilevolé ne kélé edendemunli sikale ndonwo bie mo wó taboa bile ne azo na oboa sukoavoma omaa bekponde yekpoké edendesinli ne mo mao wó nu la. Eza o nee be di adwelie wó kesi yekpoké edendesinli ne mo de nee eleka mao bedi wó edendemunli nu la anwo.	Sukoavoma ne eva yekpoké edendesinli nsia edoedoaa duma edendesinli ne m□ mao bezukoa deba la azo emaa beli munli.
EZUKOALEDEE 5: YEKPOKEENGILE-NU EDENDESINLI EDENDESINLI	3.5.1 ahile ke yekpokengilenu edendesinli si de la. 3.5.2 anwu edendesinli ngakayile bie mo mao kola di gyima ke yekpokengilenu di la. 3.5.3 anwu na yeava yekpokengilenu edendesinli ne yeali gyima kemao ofebla la.	- Yekpokengilenu - yekpokengilenu + yekpokengilenu.	Kilehilevolé ne kelhele edendemunli ndonwo bie mo wó taboa bile ne azo na omaa sukoavoma kponde yekpokengilenu edendesinli ne mo. Eza o nee sukoavoma wowó adwenle nwu kesi bede, gyima mao bedi nee eleka mao befindé wó edendemunli nu la.	Sukoavoma maa yekpoké -ngilenu edendesinli nsia befa besoso yekpoké edendesinli ne mo mao be ha nwo edweke deba la azo bema a odi munli.
EZUKOALEDEE 6: DUMANGILENU	3.6.1 amaa dumangilenu anwo ngilenu wó kesi odi gyima nee eleka mao ofinde wó edendemunli nu la. 3.6.2 anwu dumangilenu ngakyile ne mo. 3.6.3 ava dumangilenu ngakyile nwio ne yeali gyima ke mao ofeta la.	Gyima Dumangilenu ka duma bie anwo edweke, anzee kile duma bie anu. Eleka mao dumangilenu ngakyile ne wó Mao di duma nyunulu la. Mao toa yekpoké zo la.	Kilehilevolé ne fa duma edendefoa boa maa sukoavoma nwu: i. eleka nee gyima mao dumangilenu mao di duma nyunulu di la. ii. eleka nee gyima mao dumangilenu mao toa yekpoké zo di la.	Sukoavoma maa edendemunli nna mao dumangilenu ne mo li aluma ne mo anyunlu yee nna noko mao dumangilenu ne mo doedoaa yekpoké ne mo azo la

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELE ΝΕΕ DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 7: EDWEMGBOKE NGYIKYI KEMGBOKE NGYIKYI (MNCNCKPCKE, NZIZO, ELEKAKPCKE NDEANU, NEE MC BOKEBOKA NWOL)	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>3.7.1 ahola anwu gyima mao edwemgboke ngyikyi ne mo di wo edendemunli nu la.</p>	<p>Edwemgboke Ngyiky Mənukpəkə, nzizo, ndeanu, deholekilevolə, yekpəkə ekyi, elekakpəkə nee mao bokeboka nwo la.</p>	<p>Kilehilevolə ne maa edendemunli ndonwo nwo boa sukoavoma maa bənwu gyima ngakyile mao Edwemgboke Ngyikyi ne mo di la.</p> <p>Mənukpəkə ndonwo bie mo a le; nee, yee anzeε, na, eza.</p> <ul style="list-style-type: none"> i. nee: yefə yekile ninyene nwio anzeε mao bo zo la yefə nu. ndonwo: Kofi nee Ama. ii. na: yefə yekile kesi nyeləs bie mo doodoale zo la. ndonwo: Nrenyia ne dole ye ekpa ne na ołale. iii. anzeε: yefə yekile debie mao nye die nwo la. ndonwo: bile anzeε kokołe. iv. na: yefə yekile ninyene nwio mao bənnya la. ndonwo: Ama hole ekponledole ne abo na Akasi angɔ. v. abo (elekakpəkə): kile elekə mo debie la la. ndonwo: Kusu ne la ekponle ne abo. 	<p>Kilehilevolə ne kele edendemunli bulu mao bərepere edwemgboke ngyikyi ne mo abo la.</p> <p>ɔwə ke sukoavoma kile gyima mao edwemgboke ngyikyi εhye mo di la.</p>

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 8: NWOBIEHANLΕ KOLAKOLADULΕ, KΕSIDE, DEBIEYΕLΕ (Mobonu)	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>3.8.1 ahakyē ndenle mōo bεfa zo bεkεlε Kolakodulε, Kεside, nee Debieyεlε nwobie ne mō la.</p> <p>3.8.2 ahile ye adwenle kε odiε edwεkε bie mōo bεla ye ali la oto nu anzεs onlie ondo nu.</p> <p>3.9.3 alua kelata ehelelε adenle nee anee mōo di munli zo ahelε kelata ahōmaa o gōnwo mō.</p>	<p>Kolakoladulε, Kεside, Debieyεlε.</p> <p>Su kpolera maa anzεs tia edwεkε bie mōo bεla ye ali la.</p> <p>Kelata mōo yekεlε yekōmaa ye gōnwo mō la:</p> <p>Anee ne mōo kelεvo ne fa ahelε kelata ne la la aze fεsεnye.</p> <p>Kelatahεlε ngyehyεlεs.</p> <p>Kelata mōo bεkεlε bεkōmaa bε gōnwo mō la anwo ngyehyεlεs.</p>	<p><u>Mobonu – Nea SHS 1 ngyεnu 3, ezukoaldees 7.</u></p> <p>Kilehilevolε ne ka edwεkε le kε "Mraalε anye di bε ti anwo tεla nrenyia" na okele oqua taboa bile ne azo.</p> <p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma maa bεnyia sukoanyia wō kesi bεbava anee ne bεala bε adwenle ngakyile ne mō ali la.</p> <p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma ne maa bεyε kelata mōo bεkεlε bεmaa bε gōnwo mō la anwo ngyehyεlεs</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Adolose ii. Mekε iii. Ahyebizalε iv. Edwεkε mumua ne v. Adwulaleε vi. Duma 	<p>Sukoavoma ne kεlε nwobie wō tidwεkε bie anwo.</p> <p>Sukoavoma siezie bε nwo wō gyimalile ne anwo.</p> <p>Kilehilevolε ne maa εzukoaldees ngane bie maa sukoavoma kεlε.</p> <p>Sukoavoma gyinla εzukoaldees ngane bie azo kεlε kelata kō maa bε gōnwo mō.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL 2

NGYENU 4
NZEMA ANEΣ NEE MAANDEΣ (K PANUYE) SELABCOΣO
EDWΕKΕ/MAAMΕLA NEE MAAMULE

BODANE: Sukoavo ne bahola:

1. anwu nvasoε mɔɔ wɔ maandee ngakyile bie mɔ azo nee ninyene mɔɔ bεfa bεye nvedenvedenu wɔ aneε ne anu la.
2. anyia sukoanyia mɔɔ bεfa bεye buluku nu nvedenvedenu na akεe bεala mbuluku mɔɔ ɔsukoa la ali bεahile ye.

EZUKOALΕDEΣ	BODANE KPKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILΕ	MGBONDABULΕ
EZUKOALΕDEΣ 1: AMODINLIBOLE NEE AWOLEYELΕ	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.1.1 ahilehile kesi amodinlibole nee awoleyelε de la.</p> <p>4.1.2 aha nvasoε mɔɔ wɔ amodinlibole nee awoleyelε zo wɔ ye maanle ne anu la.</p>	<p>Ninyene mɔɔ bεdwendwenle nwo la:</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Aneε-nu ninyene mɔɔ maa aneε ne gyimalilε ye fe la, ndonwo, ndiazo εrεledenle. ii. Egyinlagyinlaε, awoleyelε ne agyakε mɔɔ tudu la, kε tievoma ne nwu ye la, nee mɔɔ εha la. <p>Nvasoε</p> <ul style="list-style-type: none"> (a) Bεfa bεwula awie mɔɔ εwu la anyunlunyia. (b) Otenrēdenre awoleyelε ne edwendole subane mɔɔ əlε ye la. (d) Ngakula sukua debie vi bε εkε. (Ezunlε nee awoleyelεma) (ε) Mekε mɔɔ bεfa bεtwi εtanevolema anyunlu. (e) ɔmaa ye maandee ne kɔ zo dahuu. (f) Bεfa bεkyekye menli arεle. 	<p>Kilehilevolε ne di sukoavoma ne anyunlu na bεdwendwenle deεmoti menli kpomgbα na bεbε amodinli na bεye awole la.</p> <p>Kilehilevolε boa sukoavoma ne mɔ na bεdwendwenle kesi bεnwu amodinlibole nee awoleyelε la. (Kilehilevolε ne kola to εsalε fεlε awie gyεne mɔɔ εbe amodinlibole nee awoleyelε nu la ɔmaa ɔbakile zεhane εzukoalεdeε ngane ne.)</p>	<p>Sukoavoma kεlε amodinlibole anzeε awoleyelε ezinra mɔɔ ye tendenle bayε εhoniεne mɔtwε la.</p>

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΣNE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 2: AGYEBΕ NEE AGYIBA	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.2.1 ahilehile ngakyile mao wɔ Agyebε nee Agyiba anu la.</p> <p>4.2.2 ahile nvasoε mao wɔ Agyebε nee Agyiba zo la.</p>	<p>Agyebε le bε-nloa-nu nwɔhoalile mao bεdua edwεkεmiza adenle zo bεfa bεsø menli adwenle bεnea a. Mbεda a ta di zεhae nwɔhoa ne a.</p> <p>Bεlε nyelebenloa mao ndelebεbo wɔ nu yεε bie mε nyelebenloa εnle ndelebεbo biala.</p> <p>Agyiba: Edwεkεmiza nwɔhoalile mao εfε na wɔanyia edwεkεmiza ne anwo nyelebenloa la. Chyia adwenle mao nuhua pi la.</p> <p>Ngyehyεlεs (i) Ebukelε/Abobølε (ii) Edwεkεhanlε (iii) Edwεkεmiza</p>	<p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma maa bεkilehile ngakyile mao wɔ Agyebε nee Agyiba anu la.</p> <p>Kilehilevolε ne gye agyebε na sukoavoma ne maa nwɔle muale.</p> <p>Kilehilevolε/Sukoavoma maa agyebε ndonwo dεɔnwo na sukoavoma ne mε maa nwɔle muale.</p> <p>Bεyε zɔhane wɔ Agyiba noko anwo.</p> <p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma na bεkpondε ngakyile mao wɔ Agyebε nee Agyiba avinli la.</p> <p>Kilehilevolε ne kilehile Agyebε nee Agyiba ngyehyεlεs ne anu kile sukoavoma ne.</p>	<p>Kilehilevolε ne maa sukoavoma su wɔ Agyebε nee Agyiba εlilε nu.</p>
EZUKOALDEEΣ 3: MGBANYIDWΕKΕ	<p>4.3.1 anwu mgbanyidwεke bie mε na yeahilehile nvasoε mao wɔ zεhae mgbanyidwεke ne mε azo la.</p>	<p>Mgbanyidwεke Adawu mao fale (Nzema anεe ekpunli/ menli ekpunli bie) mgbanyidwεke nwo la.</p>	<p>Kilehilevolε ne maa ndonwo na ɔfεlεvεlε sukoavoma ne mε na ɔmaa bεka mao bεze ye wɔ bε menli ne mε anwo la.</p> <p>Kilehilevolε ne boa maa sukoavoma ne kpondε na bekεlε nvasoε mao wɔ mgbanyidwεke nwo la.</p>	<p>Sukoavoma kɔ kpondε εleka mao Nzemama vi rale la.</p>

EZUKOALDEE	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEE 4: EDWENE (MBODOMA NWCHOAHLANLÉ, GYIMAYELÉ, KONLÉ)	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.4.1 ahile kesi edwene de na yeaha nvasoe mao edwene fa maa ezuavole ne la.</p>	<p>Edwene</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Mbodoma edwene a le edwene mao beto beka mbodoma nwachoa anzee befa bebobo mbodoma bemaai beda la. ii. Gyimayelé edwene <ul style="list-style-type: none"> - Edwene mao beto wo meke mao beleye gyima la. iii. Konle Edwene <ul style="list-style-type: none"> - Edwene mao beto wo konle meke anzee meke mao esiane kezi la. <p>Nvasoe</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Mbodoma edwene maa mbodoma anye die, begyakyi ezenlē, na beda botoo. ii. Gyimayelé edwene wula gyimayevoma anwosesebé na omaa beye gyima bekye. iii. Konle Edwene wula menli mao ko konle la anwosesebé wo konle ne ehonlē nu. <p>Kilehilevolé ne fa bie dəənwo boka εhye mao anwo.</p>	<p>Kilehilevolé ne maa ndonwo na omaa sukoavoma noko maa be dee.</p> <p>Kilehilevolé ne ye edwene ne mao bie na o nee sukoavoma dwenledwenle nwo.</p>	<p>Sukoavoma kεlε edwene ne mao mao bedwenledwenle nwo wo debiehilelē nee debieyelē gyimalilē eleka ne la.</p>

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELE Ε NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 5: KYIBANDEEΣ NEE NDANE	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.5.1 ahilehile kyibandee anu na yeamaa bie mo anwo ndonwo</p> <p>4.5.2 aha debie nsa mo yemoti owo ke yeso kyibandee nu dwaa anzeε yekεgyakyi be nzi εlile.</p>	<p>Nyεεε nee edwεkε bie wο εkε ne mω bεmkponle zo wο bε εyεε anzeε εhanle nu wο debie bie ati.</p> <p>Bie noko gyi diedi bie azo.</p> <p>Kyibandee Ngakyile</p> <p>i. Kyibadee mω befa be nloa beka la</p> <p>Ndonwo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Efα ε ye mraalenu anzeε ε hu mrenyia nu wοayε ye aholoba - Rale mω fεlε o ze anzeε o nli ayene la. - Ebω awie duma wοavεlε ye alevinli nwio avinli nee nwio la, nee mω εha la. <p>Nyεεε Kyibadee</p> <p>Ndonwo:- Efα ayile wοagua awie aleε anzeε nza nu.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Mogyafonla. - Efα nee raale ye nrenyia nee raale wο meke mω yebu o sa anzeε wο εbο nu. - Ebaye gyima wο kenle mω benva bεnye gyima la. - Ebahο bakazo wο azule nu, bozonle sua nu nee mω εha la. <ul style="list-style-type: none"> - Ebεlabοlε nu nee subane/foledule ndenle zo - Kpoķedelε ti - Ye nwo bokεbokε εyεle nee mω bokεboka nwo la ati. 	<p>Kilehilevolε ne maa sukoavoma bobo kyibandee ne mo bie anluma. Bewie a beagugua bε edwεkε nee nyεεε kyibandee nu.</p> <p>Kilehilevolε ne kilehile kyibandee molebεbo nu kile sukoavoma ne.</p> <p>Kilehilevolε ne di sukoavoma anyunlu na bεdwenledwenle kyibandee nwo.</p> <p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma na bεkilehile kyibandee mω anzohwenle wο nwo nee nuhua ne mω anzohwenle εnle nwo la.</p> <p>Kilehilevolε ne kponde kyibandee nwio na o nee sukoavoma dwenledwenle nwo wο adwuleso meke εhye anu.</p>	<p>Sukoavoma kεlε kyibandee nna mω befa be nloa beka la.</p> <p>Adwenlewowοlε Nvasoe mω wο kyibandee nwo la. Ekola εfα εmaa bε sua nu gyima</p>

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELE ΝEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
NDANE	<p>4.5.3 anwu Nzema ndane ngakyile ne bie mɔ na yeahilehile nu.</p> <p>4.5.4 anwu na yeawenledwenle anzohwenle mɔ wɔ ndane bie mɔ edonlɛ zo la.</p>	<p>Edwεkεkpɔkε mɔɔ sonla dua bozonle, nyεlɛs/edwεkε bie mɔɔ εzi la anzɛs bia bie azo fa sa o ne anzɛs fa kile diedi mɔɔ olɛ wɔ zɔhane dees ne anu la.</p>	<p>Kilehilevole ne kola to εsalε fεlε awie mɔɔ le adwenle wɔ Nzema kyibandεs nwo ɔmaa ɔbatende ɔkile sukoavoma ne.</p> <p>Kilehilevole ne maa sukoavoma bobo ndane ngakyile mɔɔ bεze bε wɔ bε azua ne mɔ azo la na bεkilehile nu.</p> <p>Kilehilevole ne kilehile ndeanlɛ/anzohwenlɛ mɔɔ wɔ ndane εdonlɛ nwo la.</p>	<p>Sukoavoma ne kεlε ndane mɔɔ fale bozonle, edwεkε anzɛs bia nwo la. Ko biala εdees nwɔ.</p> <p>Sukoavoma kεlε ndane nwɔ nee nwoles ndeanlɛ/anzohwenlɛ.</p>
EZUKOALDEEΣ 6: EDWΕKELILE	<p>4.6.1 anwu manzonle nee Edwεkε ngakyile ne mɔ mɔɔ kɔ zo wɔ yε azua ne mɔ azo la.</p> <p>4.6.2 anwu ndenle mɔɔ bεfa zo bεdi edwεkε la.</p> <p>4.6.3 ahile nvasoε nsa mɔɔ wɔ edwεkεlilɛ nwo la.</p>	<p>Sua nu Sua zo Sonla ko nee maanle ne Maanzinli ne anu Azua azua avinli.</p> <p>Azua azua avinli Bahole nee Maanzinli ne. <ul style="list-style-type: none"> - koyεlɛ nee ngamɔnulile - ɔnle kakε - ɔbuke adenle ɔmaa menli kile na eza besukoa edwεkεlilɛ nwo ngyehyεlɛs. </p>	<p>Kilehilevole ne boa sukoavoma maa bεkpondε edwεkε (maanzonle) mɔɔ sisi eleka eleka mɔɔ wɔ nuninyεne ne anu la.</p> <p>Kilehilevole ne kilehile ndenle ngakyile mɔɔ bεfa zo bεdi edwεkε la. (Nea Nuninyεne ne anu).</p> <p>Kilehilevole ne di sukoavoma anyunlu na bεdwenledwenle anwosesebe nee sinlidɔlɛ mɔɔ wɔ yε edwεkεlilɛ ngyehyεlɛs ne anwo la. Nuhua ne mɔɔ bεdi wɔ yε azua, maangyeba nee mɔɔ εha la anu la.</p>	<p>Sukoavoma ka edwεkε nwɔ mɔ sisi:</p> <ol style="list-style-type: none"> i. sua/aako nu ii. sua zo nee menli mɔɔ zɔhane edwεkε ne sisi bε avinli la. <p>Sukoavoma kile kesi bεsɔ edwεkε bie anloa la.</p> <p>Sukoavoma dua adwenwɔwɔ adenle zo kile bε adwenle wɔ tidwεkε εhye anwo. "Yε maanle edwεkεlilɛ ngyehyεlɛs ne sonle bolε tela kɔɔto εdees ne".</p>

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 7:	Sukoavo ne bahola:			
TUMI	<p>4.7.1 ahile edwεkekpoke tumi nu na yeanwu eleka ngakyile mɔɔ bεfa tumi bεdi gyima la.</p> <p>4.7.2 ahieε gyima nsa mɔɔ menli mɔɔ menli mɔɔ ls gyinlabelε la.</p> <p>4.7.3 ahεle ninyene nnu mɔɔ kile deεmoti owo ke yεfa εbulε yεmaa tumi la.</p>	<p>Tumi le debie mɔɔ awie fa ye dibilε ne bie maa awie fofole sie menli amaa anzondwolε nee koyεlε ara la.</p> <p>Tumilile eleka</p> <ul style="list-style-type: none"> i. sua nu ii. sukulu iii. sua zo iv. gyima nu v. maanle ne anu <ul style="list-style-type: none"> i. Nea ke menli di mela zo. ii. Nea maa anzodwolε nee koyεlε ba sua zo. iii. Nea ke menli εbelabolε nee be tenlabelε nu ye kpalε, nee mɔɔ bokeboka nwo la. <ul style="list-style-type: none"> - ɔfa anzodwolε ɔba - ɔfa koyεlε ɔba - ɔbɔ sonla ko biala anwo bane - ɔmaa awie biala ye ye gyima ke mɔɔ ɔfeta la. - ɔmaa awie ko biala asa ka ye afoa nu deε wɔ maanle agyapadeε εhyεlε nu. - ɔwula kpanyinli ne anwosesebε wɔ ye gyimalile nu. 	<p>Kilehilevolε ne dua edwεkemiza nee nyelebenloa adenle zo na o nee sukoavoma wowɔ adwenle wɔ kesi tumi de la anwo.</p> <p>Ndonwo;</p> <p>Nwane a le tumi wɔ</p> <ul style="list-style-type: none"> i. sua nu a? ii. sukulu a? iii. sua zo a? iv. gyima nu a? v. maanle ne anu a? <p>Kilehilevolε ne di sukoavoma ne anyunlu maa bedwenledwenle gyima mɔɔ menli mɔɔ ls gyinlabelε di la anwo.</p> <p>Kilehilevolε ne dua adwenlewowolε zo di sukoavoma ne anyunlu na bεkile deεmoti εhyia ke yεkεva εbulε yεkεmaa menli mɔɔ tumi wɔ be sa nu la.</p>	<p>Sukoavoma kile deεmoti mɔɔ awovole le tumi wɔ sua nu wɔ nu la.</p> <p>Sukoavoma kele gyima nnu mɔɔ menli εhye mo di la.</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Sukulu kpanyinli (sukoavo) ii. Sukulu kpanyinli iii. Belemgbunli iv. Melalilenli v. Maanzinli kpanyinli nee mɔɔ εha la. vi. Melalile ayianli <p>Sukoavoma kele ninyene nnu mɔɔ kile deεmoti εhyia ke sukoavoma di sukulu mela zo la.</p>

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 8: NGITANWOLILE	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.8.1 anwu na yeahile ndenle ngakyile mao yefa zo yedi ngitanwo, saa εye be nloa anu edwεkε εfi εke a.</p> <p>4.8.2 ayε nyεles ahile na yeamaa ngilenu wo ninyene/nyεles ngakyile bie mao mao yefa yedi ngitanwo la anwo.</p> <p>4.8.3 aha gyima mao kenle/aweeεne (begila) anee di la.</p>	<p>SEkelendee anee/nyεles mao yefa sonla baka ne εleka bie mao yEkle/yεye wo edwεkεhanle nu la, sekεlendee nee nzonleyeldeε, kenle/aweeεne anee.</p> <p>Sonla baka ne εleka bie mao mao yefa yεka edwεkε la, sekεlendee nee ninyene mao yefa yεye debie nzonle la: etile aze εbøle, εsalε εnwøhanle, be nloa anwo monvoo εyεle, toba mao εfa wøahenda baka, εdanle køkøle mao bøfa bøakyekye bøsa nee mao εha la.</p> <p>Kenle/aweeεne edwεkε: Anwoziezielε, nganvole, ayia εvelε nee mao bokeboka nwo la.</p>	<p>Kilehilevolε ne di sukoavoma ne anyunlu na bekpondε nyεles ngakyile mao yefa zo yedi ngitanwo la.</p> <p>Nyεles edwεkε ngakyile mao yefa yedi ngitanwo mao kilehilevolε ne nee sukoavoma yε ahile nee be ngilehilenu. Ndono: be nye εbøle</p> <p>Kilehilevolε ne dua edwεkemiza nee nwøle nyεlebenloa zo boa maa sukoavoma ne mao nwu gyima mao kenle/aweeεne anee di la.</p>	<p>Sukoavoma ka sekεlendee nna yεε ninyene nna mao yefa yεye debie nzonle la na bekilehile nu.</p>
EZUKOALDEEΣ 9: NGεLεHεLε-DWεKε (ADAWU NEE NWøHOA)	<p>4.9.1 ahile ngakyile mao wo Adawu nee Nwøhoa anu la.</p>	<p><u>Adawu nee Nwøhoa</u> Adawu: Ehεlεlε mao doodoa zo: behyεye nu mbakyelε mbakyelε nee εdendεkpunli εdendεkpunli.</p> <p>Nwøhoa: Behεlε ke bøfa bøayε yεkile (nwøhoalilε). Behyεhyε nu nyεles nyεles nee mao le adenle εhilelε ngakyile døonwo la.</p>	<p>Kilehilevolε ne boa maa sukoavoma ne bobø Adawu mbuluku bie mao mao wo Nzema anee ne anu la alumā.</p> <p>Kilehilevolε ne boa maa sukoavoma ne bobø Nzema Nwøhoa mbuluku ne mao bie alumā.</p> <p>Kilehilevolε ne di sukoavoma ne anyunlu maa bønwu ninyene titili mao fa ngakyile ba Adawu nee Nwøhoa avinli la.</p>	<p>Sukoavoma kele ninyene ngakyile nwølø mao fa ngakyile ba Adawu nee Nwøhoa avinli la.</p>

EZUKOALDEES	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEES 9: NGELEHÈLE-DWÈKE (NCHALE 3 MCW NEE MCC ENLE LA) NGELEHÈLE-DWÈKE (EZUKOALDEES TITILI NEE BODANE)	Sukoavo ne bahola: 4.9.2 ahile ngakyile mao wa Adawu mao enle nohale nee Adawu mao le nohale la anu. 4.9.3 anwu ezukoaledes titili nee bodane mao wo edwekedwendole nu.	Adawu mao enle nohale le adawu mao bebe be ti anu beshel la. Adawu mao le nohale le adawu mao le nohale tagyee wo awie anzee menli ebelabole nu. Awie Anwo Edweke mao le nohale mao sonla gyene kehele la (Bayogilafi). Awie Anwo Edweke Maa Ahenle Mumua ne kehele La (Otobayogilafi).	Kilehilevole ne di sukoavoma ne anyunlu na omaa besia begugua adawu mbuluku ne ekpunli nwio: - Adawu mao le nohale edee - Adawu mao enle nohale la edee Kilehilevole boa maa sukoavoma ne sia gugua Adawu mao le nohale la ekpunli nwio: - Maa sonla gyene kehele mao fale awie gyene anwo la - Maa ahenle mumuane kehele kewane o nwo la. Kilehilevole ne fa egengadee, adawu ezinra, edwekedwendole ezinra; ofedevede nu na ofa okile ngakyile mao wo edweke titili nee bodane avinli la anu.	Sukoavoma ye edwekedwendole sikale nu nvedenvede na beka edweke titili nee bodane ne mao wo nu la.

SENIOR HIGH SCHOOL 3

NGYENU 1

NZEMA ANEE NEE MAANDEE (K PANUYE) SELABOSO

IYOGCLOCFC

BODANE: Sukoavo ne bahola:

1. anwu Fənələgyi nwo ninyene mō finde anee ne εhanlə nee ye εhεlεlε nu na yeahola yeahile nu.

EZUKOALƏDEEΣ	BODANE KΡΚΥΕΕ	NUNINYΣNE	DEBIEHILELƏ NEE DEBIEZUKOALEΣ GYIMALILƏ	MGBONDABULEΣ
EZUKOALƏDEEΣ 1: BƏ-NLOANU, BƏ BONYINU NEE, BONYIBOLE ƏNELEΣ NE CM	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>1.1.1 ahile kəsi bəbə bə-nloa-nu, Bə-bonyi εbələ nee abonyibole εneleΣ ne mə la.</p> <p>1.1.2 anwu εneleΣ ne mə məo kola ye abonyibole la.</p> <p>1.1.3 anwu gyima məo abonyibole di wə Nzema anee ne anu la.</p>	<p>Bə-nloanu εneleΣ ne mə Anwoma ne məo yəfa yəyeΣ εneleΣ ne mə la dua ye nloa-nu angome ala /a,e i.../p f z.../</p> <p>Bə-bonyi nu εneleΣ ne mə Anwoma ne məo yəfa yəyeΣ εneleΣ ne mə la dua ye bonyi-nu ala /m n ŋ.../</p> <p>Abonyibole εneleΣ ne mə Anwoma ne məo yəfa yəyeΣ aləra ne mə la dua ye nloa nu nee ye bonyi nu mekə ko ne ala anu. /ü, õ, ī, ū, ī, ē/. Vawolo mə kola nyia abonyibole la ndonwo: /a i u, ɔ/</p> <p>Gyima məo abonyibole di la</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. abonyibole boa wə edwəkəmgbəkə fofolə εyele nu. 2. da ngakyile məo wə anee ngyeba ne mə anu la ali. 	<p>Kilehilevole ne dua yəkile adenle zo kilehile ngakyile məo wə nelə ekpunli ngakyile nsa ne: bə-nloanu, bə bonyinues yəe abonyibole anu la.</p> <p>i. Kilehilevole ne di sukoavoma ne anyunlu maa bəbə modenle bəbə bə-nloanu kənsənante ne bie mə be bonyi nu, ndonwo /s,k, f.../.</p> <p>ii. Kilehilevole ne dua adwelielilə zo boa sukoavoma ne maa bəbəbə abonyibole vawolo ne mə. Ndonwo: /a (ə), ε (ə), ɔ (ə), u (ü)/ nee məo bokeboka nwo la.</p> <p>Kilehilevole ne dua adwelielilə zo boa sukoavoma ne maa bəkələ gyima ngakyile məo abonyibole di la.</p>	<p>Kilehilevole ne maa sukoavoma ne mə bobə Bə-nloanu, Bə bonyinu yəe abonyibole nelə ne mə.</p> <p>Sukoavoma ne ye dii na bəkələ bə-bonyinu anzeə abonyibole εneleΣ ne mə məo finde edwəkə agbəkə ne mə məo kilehilevole ne bobə la.</p> <p>Wə be ekpunli ne mə anu, sukoavoma ne kele edwəkəmgbəkə abulanwiə məo le abonyibole εneleΣ ne mə bie wə nu la.</p>

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILEΛ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 2: AGCΝWOLEVALΕ	Sukoavo ne bahola: 1.2.1 ahile meke ngakyile mao agonwolevalε ne ko zo wo edweke agbokε bie mo nee edendesinli bie mo anu wo Nzema anee ne anu la.	Agonwolevalε: Saa ngelelerakpokε bie sua o gonwo na emaa ye ebøle ne kakyi a εnee yese beva be nwo agonwole.	i. Kilehilevolε ne maa ndonwo bie mo kile ke vawolo bie mo mao zua be gonwo mo la εlemaa be ebøle ne ahakyi. ii. Kilehilevolε ne gyinla ndonwo ne mo azo na okilehile kesi agonwolevalε zøhane ba la. iii. Cwo ke sukoavoma ne te o bo ke agonwolevalε zehae le debie mao wo edendele nu wo anee bie mo anu.	Sukoavoma ne kele edweke agbokε nnu mao le agonwolevalε alera la.
EZUKOALDEEΣ 3: KCNONANTE MCNWO NEE METANWO	1.3.1 amaa εnele ndonwo bie mo mao konsonante ne bie mo bobo nwo anzee betabeta nwo wo be ebøle nu la.	i. εnele ne mo mao bobo nwo wo be ebøle nu la ndonwo /kp, gb, gy, mgb/ ii. εnele ne mo mao beta nwo wo be ebøle nu la ndonwo:/dw, tw, nw, hw/	Kilehilevolε ne dua yekile adenle zo boa sukoavoma ne maa benwu εnele ne mo mao bobo nwo nee mo beta beta nwo la.	i. sukoavoma ne kele edwekemgbokε nsia mao konsonante monwo wo nu la. ii. sukoavoma ne kele edwekemgbokε nsia mao konsonante metanwo wo nu la.

SENIOR HIGH SCHOOL 3

NGYENU 2

NZEMA ANEES NEE MAANDEES (K PANUYE) SELABOSO

E GENGAL E NEE EDW E BODEL E

BODANE: Sukoavo ne bahola:

1. azo egengale nwo sukoanyia ne mao yenya la anu kpundii.
2. anyia sukoanyia bie mo wo edweke/adawu sinlipel e helele nu.
3. azo anehakyile sukoanyia ne mao yenya la anu boe.

E ZUKOALEDEE	BODANE K POKYEE	NUNINYENE	D E BIEHILELE NEE D E BIEZUKOALE G YIMALILE	MGBONDABULE
E ZUKOALEDEE 1: (a) E GENGAL E N D E N D E (M O B C N U) (b) E GENGAL E N D E N D E C M A N U P I (B E F A B E K P O N D E D E B I E K P O K Y E E L A - M O B C N U	Sukoavo ne bahola: 2.1.1 agenga mbuluku ngakyile d o o n w o n d e n d e a k p o n d e adwenle bie. 2.1.2 agenga mbuluku d o o n w o n d e n d e a v a a k p o n d e edweke k p o k y e e w o e gengadee ne anu.	Kenga adawu anzee buluku.	Kilehilevol e ne boa maa sukoavoma kenga edendekpunli ne mao li moa nee e honlone nwio ne mao li moa wo edendekpunli ne mo mao doa zo la, na beava beamia be nzuzulee ne anu kpale. Kilehilevol e ne boa maa sukoavoma ne mo kenga adawu ne amuala ndend e na akee beado be rele aze beagenga beava beakponde ninyene titili mao wo adawu ne anu la.	Sukoavoma kenga adawu mao benzeye deba na beyeye edwekemiza ne mo anloa.

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 2: SINLIPΕΛΕ	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>2.2.1 anwu ndenle ngakyile maa bεfa zo bεyε sinlipεlε wε εhεlεlε nu.</p> <p>2.2.2 aye sinlipεlε εhεlεlε gyima døonwo.</p>	<p>εdendεmunli titili nee moalε εdendεmunli (moalε εdendεmunli) nee bε gyima ngakyile maa bεdi.</p>	<p>Kilehilevolε ne dua adwenlewowolε zo boa sukoavoma ne maa bεyε gyima εsesεbε wε kesi bεkpondε εdendεmunli titili nee moalε εdendεmunli la anwo.</p> <p>Kilehilevolε ne dua edwεkεmiza nee nwolε nyebεnloa adenle zo boa maa sukoavoma nwu moalε εdendεmunli gyima maa εdi la.</p> <p>Kilehilevolε ne boa maa sukoavoma ye sinlipεlε gyima døonwo maa bεfa ngyehyεlεs ngakyile maa kile adwenle ko ne ala la.</p>	<p>Sukoavoma sinlipεlε gyima.</p>
EZUKOALDEEΣ 3				
EDWεBOHI LELEΣ (MOBONU)	<p>2.3.1 anyia aneehakyilε sukoanyia døonwo maa obava yeahakyi edwεkε yeavi anee ko anu yeaho anee fofole anu la.</p>	<p>Bobo ndenle maa bεfa zo bεkakyi edwεkε bεfi anee ko anu bεkε anee fofole nu na bεyε aneehakyilε gyima døonwo.</p>	<p>Kilehilevolε ne boa maa sukoavoma ne kakyi edwεkε døonwo maa wε εdendεkpunli døonwo anu fi anee ko anu kε anee fofole nu.</p>	<p>Sukoavoma kakyi edwεkε maa bεhεlε wε Nrelenza nu kε Nzema anee ne anu.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL

NGYENU 3 NZEMA ANE NEE MAANDEE (K PANUYE) SELABOSO

EHESLEL

BODANE: Sukoavo ne bahola:

1. anyia ɛdendɛfaa nee ye ngyenu ngyenu ne mɔ anwo adwenle fɔɔnwo.
2. anyia sukoanyia mɔɔ bɛfa bɛkɛlɛ fɔɔnwo nee tieka/ndiengeha edwɛkɛ la.
3. ava sukoanyia ne mɔɔ yenyia la ali gyima wɔ nwobie ɛhɛlɛ nu.

EZUKOALDEE	BODANE KPKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILEL NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEE 1: EDENDEMUNLI NGYEHYELEE CCM ANE NYIN CW 333HYEHN NE ANU LA)	Sukoavo ne bahola: 3.1.1 anwu aneemela gyimalilɛ ngakyile ne mɔ mɔɔ obanwu wɔ ɛdendemunli nu la. 3.1.2 ahyehyɛ ɛdendemunli ne mɔ anu aho be ekpuni ngakyile ne mɔ anu.	<u>Aneemela gyimalilɛ</u> Yɛvo (Yv) Yekpɔkɛ (Ykp) Nyiavo (Nvv) Boavo (Bv) Agyante (Agt)	Kilehilevolɛ ne boa maa sukoavoma ne nwu aneemela gyimalilɛ elekɛ ne mɔ mɔɔ wɔ ɛdendɛfaa nu la. Bɛfa nvedenvede nu adenle zo a bɛyɛ ngyehyelɛs ne kɛ mɔɔ wɔ aze ɛkɛ la. <u>Ndonwo</u> i. <u>Kofi</u> <u>lale</u> (Yv) (Ykp) ii. <u>Kofi</u> <u>hunle</u> <u>ɛwɔlɛ</u> <u>ne</u> . (Yv) (Ykp) (Nvv) iii. <u>Mieza</u> <u>le</u> <u>belemgbunli</u> . (Yv) (Ykp) (Bv) iv. <u>Anoma</u> <u>yɛ/nwunle</u> <u>nrenyia</u> <u>ne</u> . (Agt) (Yv) (Ykp) (Nvv)	Kilehilevolɛ ne kɛlɛ ɛdendemunli nnu maa sukoavoma ne kile (Yv, Ypk, Nvv) mɔɔ wɔ n u lao
EZUKOALDEE 2: YEKPOKE NDODOAZO	3.2.1 ahile adwenle mɔɔ eɛ wɔ nyelɛs ndoozoazo nwo la. 3.2.2 ava yekpɔkɛ ndoozoazo awulowula ɛdendɛfaa bie mɔ anu na yeakponde yekpɔkɛ ne mɔ mɔɔ wɔ ɛdendɛfaa ne mɔ anu la.	<u>Yekpɔkɛ</u> <u>nwi</u> <u>anzeɛ</u> <u>dɔɔnwo</u> <u>mɔɔ</u> <u>toɔdoa</u> <u>zo</u> <u>wɔ</u> <u>ɛdendemunli</u> <u>nu</u> <u>mɔɔ</u> <u>mɔnukpɔkɛ</u> <u>biala</u> <u>ɛnle</u> <u>nu</u> <u>la</u> . Ke yekpɔkɛ ne mɔ si de na bɛfa bɛdi gyima wɔ ɛdendemunli nu la. <u>Ndonwo</u> Aka dwazole hɔle hɔdɛnlanle ebia ne azo.	Kilehilevolɛ ne dua ndonwo ne mɔ mɔɔ wɔ taboa bile ne azo la boa maa sukoavoma nwu kesi nyelɛs yekpɔkɛ ndoozoa ngyehyelɛs wɔ ɛdendemunli nu de la.	Sukoavoma kɛlɛ ɛdendemunli nnu mɔɔ yekpɔkɛ ndoozoazo finde nu la.

ZUKOALDEE	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
ZUKOALDEE 3: KYEKYEHANLE	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>3.3.1 ahile ngakyile mao eheehanle nee kyekyehanle edendemunli nu la.</p> <p>3.3.2 anwu kesi beda kyekyehanle ali wo Nzema anee nu la.</p>	<p>Eheehanle edendemunli. Mefa mekye. Beze akonde di.</p> <p>Kyekyehanle edendemunli. Menna megye. Benzé akonde di.</p> <p>Sekelenes mao yefa yekile kyekyehanle wo Nzema anee nu la bie mo ene: m, n, an, am Ndonwo fa nva ko ngo ba amba</p> <p><u>Edendetenlene</u> <ul style="list-style-type: none"> - Eka edwéke agboké ke mao ode la. - Ohyia nzonleyel nee ngilenu sekelenes ne mao. <p><u>Tieka/ ndiengeha</u> <ul style="list-style-type: none"> - Kakyi yekpokendelenu, dumagya, yekpokengilenu mao kile meke nee eleka. - Engyia nzonleyel sekelenes. </p> </p>	<p>Kilehilevolé ne kéléhélé yekpoké bie mao kile meke ngakyile ne mo la na boa sukoavoma ne emaa bekakyi bebeko kyekyehanle nu.</p> <p>Kilehilevolé ne di sukoavoma ne anyunlu maa benwu kyekyehanle seké/nee ne mao mao wo edendemunli ne mao anu la.</p>	<p>Sukoavoma ne kakyi ehee edwéke bie ko kyekyehanle nu.</p>
ZUKOALDEE 4: TIEKA/NDIENGE-HA	3.4.1 ahile ngakyile mao wo edendetenlene nee ndiengeha avinli la.	<p><u>Edendetenlene</u> <ul style="list-style-type: none"> - Eka edwéke agboké ke mao ode la. - Ohyia nzonleyel nee ngilenu sekelenes ne mao. <p><u>Tieka/ ndiengeha</u> <ul style="list-style-type: none"> - Kakyi yekpokendelenu, dumagya, yekpokengilenu mao kile meke nee eleka. - Engyia nzonleyel sekelenes. </p> </p>	<p>Kilehilevolé ne di sukoavoma ne anyunlu emaa bema edendemunli bie mao mao le edendetenlene la.</p> <p>i. Mebadu adenle ehyema. Ohanle ke, "Mebadu adenle ehyema"</p> <p>ii. Ehone ku ye. Ohanle ke, "Ehone ku ye".</p> <p>Kilehilevolé ne kile sukoavoma ne adenle maa bekakyi edendemunli mao wo edendetenlene nu la beko ndiengeha nu.</p> <p>i. Ohanle (ke) obadu adenle alehyenle ne.</p> <p>ii. Ohanle (ke) ehone eloku be.</p>	<p>Kilehilevolé ne kélé edendemunli mao wo edendetenlene nu la maa sukoavoma ne kakyi ko ndiengeha nu.</p>

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 5: (a) NWOBIEHALΕ I. KOLAKOLADU-LΕ II. KESIDE III. DEBIEYΕLΕ IV. KPOLERAZU-LΕ	Sukoavo ne bahola: 3.5.1 ahakyε ndenle mɔɔ bεdua zo bεkεlε i. kolakoladulε ii. keside iii. debieyεlε iv. kpolerazulε nwobie ne mɔ la.	Kolakoladulε Keside Debieyεlε Kpolerazulε	Mobonu-nea (SHS 2) Ngyεnu 3 Ezukoaldees 9.	Sukoavoma ne gyinla tidwεkε bie azo kεlε nwobie.
(b) BE NLOA-DWΕKΕ EHΕLΕLΕ	3.5.2 aye ngyehyεlεs mɔɔ bεfa zo bεkεlε bε nloadwεkε la. 3.5.3 ahεlε bε nloadwεkε mɔɔ di munli kpale la.	ɔwɔ ke bε nloa edwεkε nyia i. Tidwεkε ii. Mukenyε - (Yemenle ebia nu tεnlavole ...) iii. Nuhua edwεkε ne iv. Adwulaleε <u>Nidimaale</u> Ndonwo: yemenle ebia nu tεnlavole, Nana mɔ, ne mɔɔ bokeboka nwo la. Adwulaleε edwεkε Ndonwo: Me nloa εdɔ, meda bε ase.	Kilehilevolε ne tie fi sukoavoma ne εkε ke saa bεde bε nloadwεkε anzεs bεgenga bie εlε na ɔgyinla bε nyelebenloa ne azo o nee bε di adwelie wɔ bε nloadwεkε εhεlεlε nu. Kilehilevolε ne nee sukoavoma ne di ninnyεne mɔɔ wɔ nuninyεne ne abo la anwo adwelie. Kilehilevolε ne nee sukoavoma ne di adwelie wɔ nvasoε mɔɔ wɔ ngyehyεlεs ne azo la. Kilehilevolε ne maa sukoavoma tidwεkε maa bεdwenle nwole.	Sukoavoma ne gyinla tidwεkε bie azo kεlε nwobie ne.

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
(d) AVINLI KELATA EHΕΛΕΣ	Sukoavo ne bahola: 3.5.4 ava anee mao di munli nee ngyehyeles kpale ahεlε avinli kelata amaa yeali munli.	Kεlεta mao yekεlε yekomaa mgbanyima, ye gonwo mo mao yenze be kpale anzεs menli mao ye nee be ye gyima la. <u>Ngyehyeles</u> i. Adolose ii. Meke iii. Ahyebizale iv. Nuhua adweke v. Adwulalee (Onle ke anee ne mao befa bearu nu la anu to somaa yee onle ke opι daonwo.	Kilehilevolε ne nee sukoavoma ne di ngyehyeles ne nee anee mao befa bekεlε kelata zεhae mo la anwo adwelie.	Sukoavoma ne gyinla tidweke bie azo kele kelata.
EZUKOALDEEΣ 5 CMONWANWOWO	3.5.5 ahεlε ndenle mao befa zo bekεlε edwenwowo la.	<u>Ngyehyeles</u> C nyebukelεdweke mao bewowω adwenle wo nwo la, edweke mao yεfa yεfa zo nee mao yεfa yεba o nzi la, anee mao anwo te la.	Kilehilevolε ne fa tidweke bie na omma sukoavoma ne dua edwenwowo adenle zo kile be adwenle wo nwo.	Sukoavoma ne gyinla tidweke bie azo kele edwenwowo nwobie.
(e) ADWELIELILE	3.5.6 ahεlε edwenwowo wo Tidweke bie mo anwo. 3.5.7 abobo ninylene nee ndenle ngakikle mao befa zo bedi adwelie la.	Cωa ke adwulalee edweke ne ye mao foa edweke ne anzi anzεs mao bo edweke ne mao bewowω nwo adwenle la anzi. <u>Ngyehyeles</u> Tendεvolε ne dumu, mao ahenle hanle la pεpεpεpε. Edweke fofolε bie mo	Kilehilevolε ne maa sukoavoma nwω beadi adwelie fa ye ndonwo. Kilehilevolε ne fa edweke bie to gua maa sukoavoma ne kile be adwenle ke befoa anzεs benvoa zo. Sukoavoma ne ka edweke ne mao nwωhoadivoma ne hanle la pεpεpεpε.	Sukoavoma ne kele bedabε be deε.

EZUKOALÈDEÈS	BODANE KPOKYEE	NUNINYÈNE	DEBIEHILELÈ NEE DEBIEZUKOALÈ GYIMALILÈ	MGBONDABULÈ
(f) EDWÈKE MC BÈKÈLE BÈKÒ ADWELIE NGÈLATA NU LA	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>3.5.8 abobo ndenle nee ngyehyèles mao bœdua zo bœkèles ngelata bœkò adwelie kœlata nu la.</p>	<u>Ngyehyèles</u> <ul style="list-style-type: none"> - Tidwèke - Nuhua edwèke - Adwulalee - Duma neeadolose (Telefuu noma boka nwo) - Maa ebule evela wo edendesle ne anu 	<p>Kilehilevolè ne maa tidwèke mao bœdwenledwenle nwo la. Owà ke begua nuhua edwèke ne mo edendekpunli edendekpunli.</p> <p>Owà ke edendekpunli ko biala ka ezukoalèdeè ngane ne anwo bie.</p> <p>Owà ke adwulalee ne ka edwèke fa edendemunli titili ne mao wo ali moa edendekpunli ne anu la anwo.</p>	<p>Sukoavoma ne kœlè ngelata kœ adwelie ngelata ne mo anu kile bœ adwenle wo nyile enlonle mgbanemgbane nwo.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL 3

NGYENU 4

NZEMA ANEE NEE MAANDEE (K PANUYE) SELABOSO

EDWÈKE/MAAMELA NEE MAAMULÈ

BODANE: Sukoavo ne bahola:

1. anwu anee mao bøfa bødi gyima wo mbuluku øhelele nu na eza yeanwu adwuleso ninyene mao ølesisi la.
2. ade mbuluku mao besukoa la abo kpale kpale

EZUKOALÈDEE	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILELÈ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILÈ	MGBONDABULE
EZUKOALÈDEE 1 MRELE	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.1.1 ahile ke ørele si de la.</p> <p>4.1.2 aha ninyene mao da mrele ali la.</p> <p>4.1.3 anwu na yeahilehile mrele ngakyile nu.</p>	<p>Edwèke ezinra mao bøfa børe edwèke tendonle bie sikale mao ørelebe wo nuhua la.</p> <p>Mrele:</p> <ul style="list-style-type: none"> a. le edwèke ezinra b. kile nohale d. tu folø e. ls ndelebebø mao vea, nee mao øha la <p>Bodane mao begyinla zo begua mrele ekpuni li.</p>	<p>Kilehilevolè ne bu ørele sikale ko na øboa ømaa sukoavoma ne fedefede nuhua.</p> <p>Kilehilevolè ne kola bu mrele døonwo na øboa ømaa sukoavoma nwu meke mao bøfa bøbu zøhane mrele ne mo la.</p> <p>Kilehilevolè ne dua adwenlewowolè zo boia maa sukoavoma ne mo nwu ninyene ngakyile bie mo mao da ørele ali ke mao wo nuninyene ne anu la.</p> <p>Kilehilevolè ne maa sukoavoma ne bu mrele ngakyile døonwo na øboa be ømaa begugua be ekpuni li ekpuni li ke mao bodane øhye mo de la. Ndonwo.</p> <ul style="list-style-type: none"> i. anwoazehanlè ii. anyebolo iii. abotane iv. adubønwo, nee mao bokëboka nwo la. 	<p>Sukoavoma kele mrele nwio na bekile meke mao bøfa bøbu be la.</p> <p>Sukoavoma kele mrele nwio na bekile foledule mao wo zøhane mrele ne mo anu la.</p> <p>Sukoavoma kele mrele nwio mao ko biala bodane gyi øhye mo azo la:</p> <ul style="list-style-type: none"> i. anwoazehanlè ii. anyebolo

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 2 EDENEYEYLΕ	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.1.4 aha nvasoe mao wao mrεlebulε zo la.</p> <p>4.2.1 ahile edeneyelε anu.</p> <p>4.2.2 anwu meke mao befa bεye edene la.</p> <p>4.2.3 aha nvasoe mao wao edeneyelε zo la.</p>	<p>Mrεle nvasoe bie mao</p> <p>Bεboaa bεmaa:</p> <ul style="list-style-type: none"> - yεpe adawu tendenle sinli - anee εhanlε bε εvuanlε - yεtu folε - yεkakyi subane - yεfa εbulε yemaa menli mao fa di gyima la - yεkile nοhale mao awie biala ze la <p>Adenle mao Nzema pe nu nee sunsum mao le ke Nyamenle, azεle, awozonle nee mowuamra di ngitanwo, fa be nzεlele to be nyunlu la. Bεfa bekile be die di mao bele wao sunsum ne mao anu la. Edeneyelε meke:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Agyalεhale - Adεma dumadonlε - Εzεnεyεlε (funliziεlε) - Biabiale - Anwodole - Evoyalilε <p>Nee mao bokeboka nwo la.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Kile diedi mao awie le wao sunsum bie anu la. - Ofa ngitanwolile oba menli nee sunsum mao bedie ye bedi avinli - Ole meke mao yeta yεkile na yesukoa debie nee mao εha la. 	<p>Kilehilevolε ne nee sukoavoma ne mao toodoa adwenle ngakyile zo na bekpondε nvasoe ngakyile mao wao mrεlebulε zo.</p> <p>Kilehilevolε ne ye εdεne fa ye ndonwo na oboa sukoavoma ne mao omaa bεdwenledwenle edwεkε ne mao wao edeneyelε ne anu anwo.</p> <p>Kilehilevolε ne dua adwenlewowlε zo boa maa sukoavoma ne nwu meke mao οhyia ke bεye edene la.</p> <p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma ne mao na bεwowlε adwenle bεnwu nvasoe mao wao edeneyelε nwo nee kesi bεye edene la.</p>	<p>Sukoavoma kele nvasoe nnu mao wao mrεlebulε zo la.</p> <p>Sukoavoma sukoo εdεnεyεlε fi mgbanyima εke na bekεle εdεnεyεlε.</p> <p>Sukoavoma kele meke ngakyile bulu mao befa bεye edene la.</p> <p>Sukoavoma dwenledwenle nvasoe mao wao edeneyelε nwo wao adwuleso meke εhye anu la</p>

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
EZUKOALDEEΣ 3: EZENEYΕLΕ NEE ZOLE NVASOE	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.3.1 ahile ninnyne nsa mao ɔlua zo bεyε εzene wο sua zo la.</p> <p>4.3.2 ahile ngakyile mao wο momoane εzeneylee nee adwuleso nu la.</p> <p>4.3.3 ahile maanlema adwenle mao bεlε wο ewule nwo la.</p> <p>4.3.4 ahile ewule ngakyile ne mο.</p>	<p>Diedi mao bεlε wο ewule nzi la. ɔle anyunlunyiawulale.</p> <p>ɔle εbelabole nu ndenle ne mο anu ko. ɔle debie kyengye ɔwo ke bεyε a.</p> <p>Momoane nee adwuleso εzeneylee ngyehyεlε.</p> <p>Ekela ne ko ewiade fofole nu.</p> <p>Bε ti anwo ewule yεε arεlevilenu ewule.</p>	<p>Sukoavoma twe bε adwenle ko nvasoe mao wο εzeneylee.</p> <p>Kilehilevolε ne di sukoavoma anyunlu, dua adwenlewowolε adenle zo kile ngakyile mao la momoane nee adwuleso εzeneylee nu la na bεfa bεtoto nwolε.</p> <p>Sukoavoma dwenledwenle adwenle mao maanlema lε wο ewule nwo la wο bε ekpunli ekpunli ne anu.</p> <p>Ekpunli ko biala fa ye gyima to gua na bεdwenledwenle nwolε.</p> <p>Wο adwenlewowolε nu, kilehilevolε ne di sukoavoma anyunlu maa ewule ngakyile ne mο. (Kilehilevolε ne kola εsαlε fεlε ezuavolε ne bie mao lε tidwekε ne anwo adwenle).</p>	<p>ɔwo ke ekpunli ko biala kile deεmoti (nwio) bεyε εzene la na bεkile ke bεdie bεtο nu anzεε bεnlie bεndo nu.</p> <p>Sukoavoma wowο adwenle wο ndenle ngakyile mao momoane nee adwuleso amra fa zo yε εzene la.</p> <p>Sukoavoma ekpunli ekpunli ne mο anu ko biala kile kεsi adwenle mao yεlε wο ewule nwo kakyi ye εbelabole la.</p> <p>Sukoavoma kεlε ndenle ngakyile nwio mao bεdua zo bεwu a bεnyε bε εzene la.</p> <p>Sukoavoma kεlε ndenle ngakyile nwio mao bεdua zo bεwu a bεyε bε εzene la.</p>

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILΕ	MGBONDABULΕ
EZUKOALDEEΣ 4: AGYALILE	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.4.1 ahile agyalilε nu (maandee).</p> <p>4.4.2 ahile agyalilε ngakyile nwio wɔ Ghana maanle ye anu la na maa nwole ndonwo.</p> <p>4.4.3 ahile kesi bεkyε awie mɔɔ kewu mɔɔ yeanyε wele (will) agyapandee ke mɔɔ 'PNDC Law 111' ne kile la na yeava yeastoto maandee εdee ne anwo.</p>	<p>Adenle mɔɔ bεpe bεye koliagya la.</p> <p>Nvasoε nee ngyegyelε mɔɔ wɔ maandee agyalilε zo la.</p> <p>Adenle mɔɔ bedua zo bεfa agyapadeε nee gyinlabelε bie mɔɔ awie mɔɔ kewu la gyi bεkewula koliagya asa nu la.</p> <p>Sele nzi agyalilε. Ninli nzi agyalilε.</p> <p>'PNDC Law 111' Nvasoε nee ngyegyelε mɔɔ wɔ nwole la.</p>	<p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma maa bεdwenledwenle adenle mɔɔ bεpe zo bεye koliagya la.</p> <p>Kilehilevolε ne kile sukoavoma ne nvasoε nee ngyegyelε mɔɔ wɔ agyalilε zo la.</p> <p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma maa bεdwenledwenle agyalilε nwo.</p> <p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma maa bεnwu ngakyile mɔɔ wɔ sele nzi agyalilε nee ninli nzi agyalilε avinli la.</p> <p>Kilehilevolε ne boa sukoavoma maa bεkile nvasoε anzzε ngyegye wɔ awie mɔɔ kewu na yeanyε wele azo la. *Nea 'PNDC Law 111'</p>	<p>Sukoavoma gua bε nwo ekpunli ekpunli na bεdwenledwenle nvasoε nee ngyegyelε mɔɔ maandee agyalilε tvehwe ba na bεfa beto gua maa bεdwenledwenle nwole.</p> <p>Sukoavoma gua bε nwo ekpunli ekpunli na bεdwenledwenle agyalilε ngakyile nwio ne anwo.</p> <p>Sukoavoma wowo adwenle wɔ tidweke εhye anwo; 'PNDC Law 111' di munli tela maandee agyalilε εdee ne.</p>
EZUKOALDEEΣ 5 ADWULESO TENLABELΕ NU, SUBANE NEE EZUKOADWΕKΕ NGYEGYELε	4.5.1 anwu adwuleso tenlabelε nu subane nee ezukoa edwεke ne mɔ bie mɔɔ gyi senle zo εsesεbe εsesεbe la.	<p>Tenlabelε/εbelabole nu, subane nee ezukoa edwεke nwo ngyegyelε mɔɔ yebawu bε la bie mɔ εne:</p> <ul style="list-style-type: none"> - awuleyεle - nyidane εnlonlε - Kakula raale mɔɔ bɔ εbelə εtane le kε Mrenyahulole - Kakula εdɔnele - Nzabolε - Adalεbolε mɔɔ bεfa bεsεkyε awie la. 	Si sukoavoma adua maa bεkpondε ngyegyelε mɔɔ wɔ bε azua ne mɔ azo la.	Gua sukoavoma ne mɔ ekpunli ekpunli maa bεdwenledwenle ngyegyelε bie mɔ mɔɔ bεnwu bε la.

EZUKOALDEEΣ	BODANE KPOKYEE	NUNINYΕNE	DEBIEHILELΕ NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.5.2 anwu ngyegyelε nee ninyene mɔɔ fa ezukoa, subane yee tenlabelε nu ngyegyelε ba.</p> <p>4.5.3 anwu na yeawendwenle ndenle ngakyile mɔɔ yebalua zo yeanyia ngyegyelε ne mɔ anwo sobelε la.</p>	<p>Ninyene mɔɔ fa ngyegyelε ba ebelabole/tenlabelε nu la. Ndonwo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ehyia - gyima mɔɔ bennya bonye - awovole mɔɔ enlea be mra la - adendule - agɔnwɔlε <p><u>Sobelε bie mɔ</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - Ḍwɔ ke awovole ne mɔ nea be mra - Ngilehilelε - Maa menli eyε be neazovoma. 	<p>Sukoavoma kpondε ninyene mɔɔ fa ngyegyelε ngakyile mɔɔ bεbobo be aluma ba la.</p> <p>Gua sukoavoma ne ekpuni li ekpuni li na maa bedwenledwenle ninyene mɔɔ fa ngyegyelε ne mɔ ba la anwo.</p> <p>Adwenlewo wɔlε mɔɔ bεfa bεkpondε adwuleso ngyegyelε ne mɔ mɔɔ εzɔ teke la anwo sobelε.</p>	<p>Sukoavoma fa ninyene mɔɔ bεnwu be la to gua.</p> <p>EKPUNLI GYIMA Sukoavoma mɔɔ wɔ ekpuni ko biala anu la fa ngyegyelε, kpondε dee mɔɔ fa zɔhanε ngyegyelε ne ba la, yε nwole nzuzuleeɔ.</p> <p>Sukoavoma ye agyale yekile.</p>
EZUKOALDEEΣ 6: AGYALΕ NEE EWOLEBOLΕ	4.6.1 ahile agyale anu na yeaha nvasoε mɔɔ wɔ agyale nwo la.	<p>Agyale: Nrenyia nee raale mɔɔ fa be nwo abɔ nu adenla ke kunli nee yelε wɔ maamule adenle zo la.</p> <p><u>Nvasoε mɔɔ wɔ agyale zo la</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - awole - nrenyia nee raale εyεlε - anyunlunyia - moalε (kunli nee yelε) nee mɔɔ bokeboka nwo la. 	Kilehilevole ne di sukoavoma ne mɔ anyunlu na bεkile ngitanwolile mɔɔ wɔ nrenyia nee raale avinli mɔɔ bεfεlε ye agyale wɔ Nzema la.	

EZUKOALEDEE	BODANE KPOKYEE	NUNINYENE	DEBIEHILELE NEE DEBIEZUKOALE GYIMALILE	MGBONDABULE
	<p>Sukoavo ne bahola:</p> <p>4.6.2 anwu agyale ngakyile maa wɔ Nzema la.</p> <p>4.6.3 ahɛlɛ adenle fɔɔnwo maa bɛfa zo bekpondɛ be nwo kavole la.</p> <p>4.4.4 akpondɛ/anwu ninyene nna maa fa ewolebɔle ba la.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Asoazule agyale - Kooto agyale - Kilisiene/Nganlamo agyale <p><u>Ninyene maa ɔwɔ ke yenea la</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - evole - εhulole - anee - εzonlele - subane nee maa εha la <p><u>Ninyene maa fa ewolebɔle ba la</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - mota - awule - adubɛnwo - εzonlele - kavole - ehyia nee maa εha la. 	<p>Kilehilevole ne di sukoavoma ne anyunlu bekpondɛ agyale ngakyile maa wɔ be azua ne maa azo la.</p> <p>Kilehilevole ne di sukoavoma ne anyunlu na bɛwɔwɔ adwenle wɔ ninyene maa ɔwɔ ke bɛneea be boe wɔ nwɔle wɔ be nwo kavole εkpondelɛ nu la.</p> <p>Kilehilevole ne boa maa sukoavoma ne maa dwenledwenle ninyene maa twehwe ewolebɔle ba la.</p>	<p>Sukoavoma kɛlɛ ndonwo nnu maa wɔ Asoazule agyale nu la.</p> <p>Sukoavoma gua ye ekpunli ekpunli na bɛdwenledwenle ninyene nnu maa ɔwɔ ke bɛneea be nwo boe wɔ be nwo kavole εkpondelɛ nu la.</p> <p>Sukoavoma kɛlɛ ninyene nsia maa maa agyale tɛnla εkɛ dahuu la.</p>

NWOBIEHANLÉ TIDWÉKÉ BIE MÓ ÓNE

KPOKEDELÉ NEE ALEELILÉ ZO ÓNLEANLÉ KPALE

TIDWÉKÉ:

1. Eleka móó yenyia nzule yéfi la.
  - i. Nyangonzule
  - ii. Azule
  - iii. Tandane
  - iv. Azudenle
  - v. Paepe
  - vi. Bula
1. Nvasoé móó nzule zo maa sonla anzeé ezuavole la
2. Ónwomenlelielé nee kpokedelé

NYAMENLEZONLENLÉ, SUBANEHILELÉ, YÉS ADWULESO NIÑYÉNE BIE MÓ ÓNE

TIDWÉKÉ:

1. Mgbavole nee Mbéléra Nyilenlonlé mgbane mgbane
  - a. Niñyéne móó fa ba la
  - b. Ngayegyelé móó ótwehwe óba la
  - d. Ndenle móó yedua zo yéazi ngayegyelé ne anloa la
2. Kpokedelé nee Bénwobékobékoyelé
3. Ngakula mraale ekolevale
  - a. Niñyéne móó fa ba la
  - b. Ngayegyelé móó ótwehwe óba la
  - d. Ndenle móó yedua zo yéanyia bë sôbelé la

4. Bahole ngakulanleanlɛ
5. Debiezɛkyelɛ
  - a. Nzule
  - b. Anwoma
  - c. Azɛlɛ
  - d. Ninnyɛne mɔɔ εbɔ yε nwo mgbɔlɔka eyia la
6. Mbakalualɛ nee mbakabubulɛ
  - a. Nvasoɛ mɔɔ wɔ ko biala azo la
  - b. Nyegyelɛ mɔɔ ko biala fa ba la
7. Aleɛzɛkyelɛ (food poisoning)
8. Esiane- kale, εlɛnɛ, senlezɔlɛ
9. Banebɔlɛ- aleɛ aleɛ, nzule, azɛlɛ
10. Mgbavole nee mbɛlɛra adɛladeɛwulalɛ